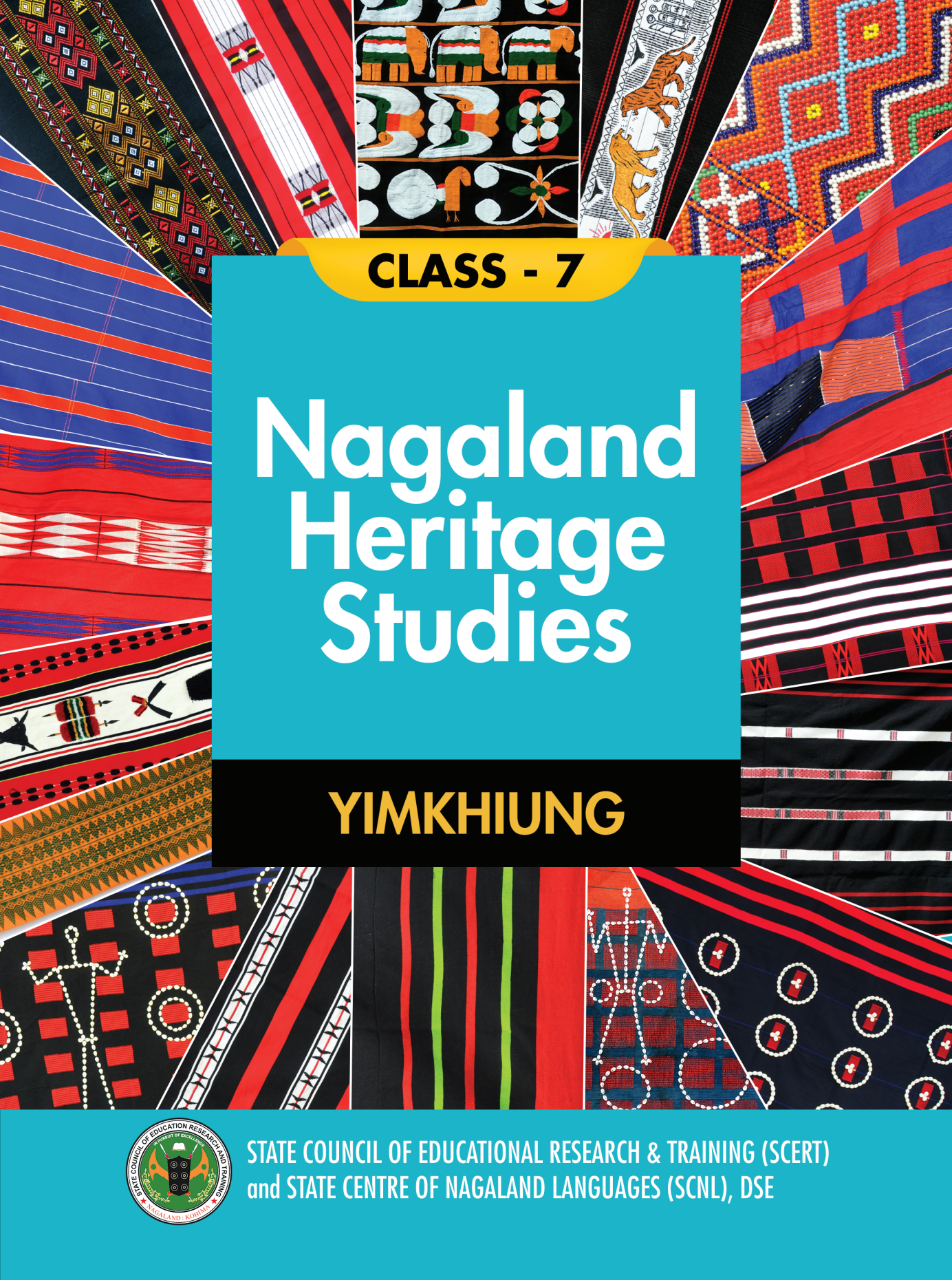

CLASS - 7

Nagaland Heritage Studies

YIMKHIUNG

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, APCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworks[™] NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

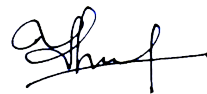
N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MIKHUHYU

Isa Yimkhiung yu chingnü mükhiahmütu atsütak ngükhukshihpü thsungkhiak Nagaland Government nü mülüjihkhi ayannü thrütkitjihto. Ha hüm ching azürüponü mürühte tüsho nihpeyu thülihte anyikhitpe khin tüsho susu thsüpepo akhezürü thülünnü thrütkitjih lah. Hüm khepe “Nagarü Jipü Yukhian” amütsan püpürü trükpo tüsho nihpe thrükshih lalim yakli mükhiah-a lushihpü thsüte thrütjih lah.

Lümlah, ha thrütkitjihkhi hote akhekhi tüsho mükhiahmütu limro ching alü thsüte lapah tüsho lünsozürüponü asühte mükhiah-a lute alapah tüsho khin thsakham jihkhi ayannü kihinnyishito lün ching amükhiah süklakte angüpü ching alüthsüpah.

Yimkhiung Literature Board hotenü hüm thrütrüpo (SCNL) Directorate of SE tüsho Resources Persons Directorate of SCERT alala kilim Yimkhiung yu chingnü thrütkitjihkhi thsungkhiak asühchoh tüsho makshe jihchoh.

(THRUNGSO YIMCHUNGER)

Chairman

Yimkhiung Literature Board

THIYANPO

APIAKPO

1. Khiakü Inü Nükilim Makshe Jihchoh	1
2. Rhimo-rhiyi Yukhian	4
3. Amur Falcon Wuhnu	10
4. Khiang, Khihpe, Jingtuk tüsho Thüngüh	16
Thrünphülapkhi Yukhian (Ao poto jipüyukhian)	
5. Nagaland ching Amükhiah Yukhian	22
6. Tsührüpo	29
7. Shilloi Kekim	32
8. Kiulungthsüpuh Mokhitkhi	37
9. Thiyuro Limro Rhangtung	44
10. Nagarü nü Tokihte Lakhi tüsho Amütsanpo	48

Khiakü Inü Nükilim Makshe Jihchoh

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPO:

Akherüpo hote-

1. Shakarih lungkite tüşo thakhitkhukte mulungyu khekhukpü.
2. Thiyupüm aso mükhiahpah kütah thsüte thiyurünpo thsakhmaki ching yihnükhukpü.
3. Mulungyu yihnüpe anyikhitkhukpü.
4. Mulungyu atungto tünkhia mükhiahkhukpü.
5. Mulungyukhiak nü akiokhikhipo alokhukpü.

Mihmüzhopuh Thrünpuh:

Nü nü akhuhlilmnü rhimo-a lakhi tünkhia

Nü kilim makshe jihnye lah.

Atsü-amütsü yungsho tsampahpo ngükhi

Khiungte-a Inü maliang.

Khiakü Inü nükilim makshe jihchoh.

I shakthsü tsükhi yungsho akhiah tsükhi

Khiungte-a Inü maliang.

Khiakü Inü nükilim makshe jihchoh.

Ipang ching thsünü tükhiakkhi

Khiungte-a Inü maliang.

Khiakü Inü nükilim makshe jihchoh.

I lalim atsüpe kamkhi

Khiungte-a Inü maliang.

Inü nükilim makshe jihchoh tümüte

Ikhiak thülünkhi lah tüşo

Alü alü rhimokhukpü limro lah.

Inü nükilim makshe jihchoh tümüte

Apuh, nünü I müpahyukchoh.

THIYUPÜM ASOPO

1. Mihmüzho : Amüzho totakkhi
 2. Tsampah : Tümükhüh tün jikhhi
 3. Thülün : Thsükhukkhi
-

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. Mulungyu thrütrü hote Thrünpuh kilim makshe jhpü thsüte tümü tünkhiak maliangte thachoh?
2. Tümüthsükhi mulungyu thrütrü hote Thrünpuh kilim makshe jihcho?
3. Nünü ha ru mahnye chingnü tümü anyikhitcho?
“Inü nükilim makshe jihchoh tümüte
Apuh, nünü I müpahyukchoh.”
4. Ha mulungyu yushak ju tümü-a?

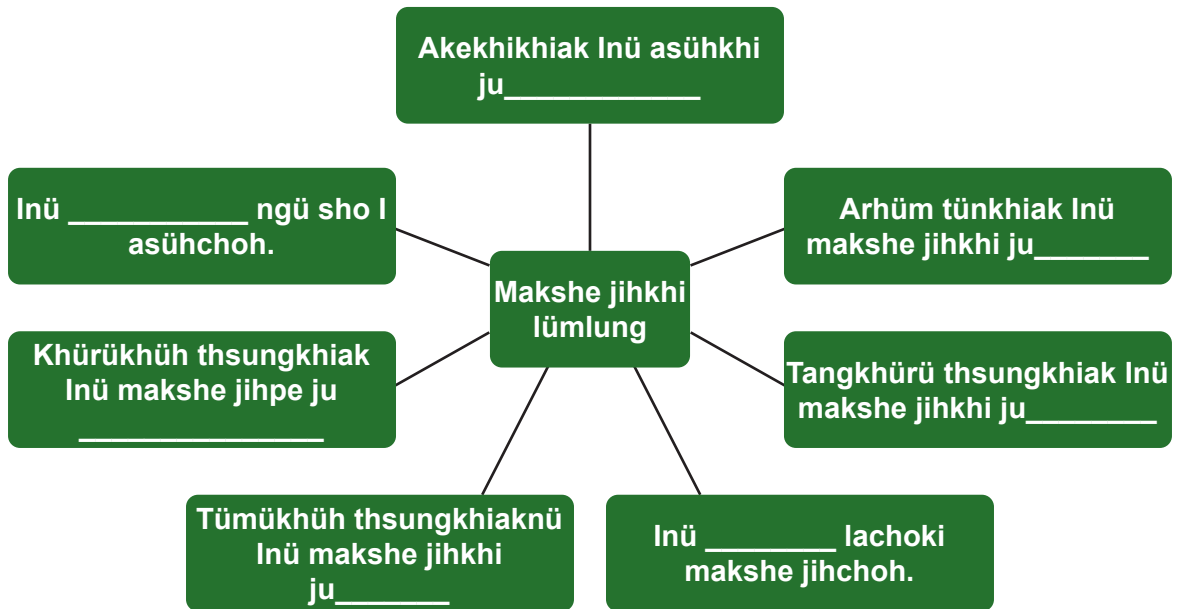
B. Mulungyu ching yo thiyupümpo khiak amütsan rukkhüh lakhipo khiak ayeshang.

a. Tsülokhi	Sühmüh/Akukkhi
b. Liangkhi	Kimatsü
c. Yihnüpe	Atsüpe
d. Pahjih	Lu
e. Athülün	Apakhhi

C. Thiyupüm asopo mükhiakhipo hote nükütah thsüte thiyurünpo thsakhajang.

- a. Tsülokhi b. Liangkhi c. Yihnüpe d. Athülün e. Pahjihkhi

D. Harü ching nünü tümü thsungkhiak makshe jihpe-a nü jurü thrütyukang.

E. Mihtsürü mahsamsamnü khunung thsüpah harüpo atsangachihang. Nüsa yo lümkipho kheshak ching thayukang.

- Khihnyi khihnyi isa rhangtung lakhi yakli ching makshe jihpe susu mahsam.
- Nünü mührü kilim asühjihkhi/makshe jihkhi hote rhangtung lalim alü thsüchohte nünü küte lümla?

F. Lümpah thrütang:

Ha mülungyu hote, Isa nü mushute tamkhüntamnükhi thsungkhiak lang yungte Thrünpuh hote akhuhlmnü mungjithürü thsakham jihpah lakhi ju anyikhit shihchoh. Tümüpürü tünkhiak makshe jihpe Isanü mih-a pahte lachoh? Nünü jurü lümkhithkipho alala thrütkhitjang.

RHIMO-RHIYI YUKHIAN

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote-

1. Khathrite anyikhitte anyikhityu khekhukpü.
2. Yihnüpe yushakpo anyikhityuk-a thrütyuk--a lakhi ching mütsankhukpü.
3. Yumük tünkhiak müyamrü tüşho thsangyurüpo pepah atsangachihkhukpü.
4. Anyikhityu ching athrütpepo jih-a lakhi akhiukte thrütkhukpü.
5. Thiyupüm asopo anyikhitte kütah thsüte thiyurünpo ching yihnükhukpü.
6. Ajimachihpah rhimo ching mulung jihpü, polung ajakara yakli lapü tüşho rünruachihkhi rükri alü tsükhukpü.
7. Nyihpe yukhian atungto nü, Nagarü yo jipü yakli yamthsüluthsü mükhiahpah lapü.
8. Ayekhi thiyupümpo lupah rükyirükpo yukte thrütkhitkhukpü.

Mokin mühite khungarüpo pepah Aji-a atsührü thsührüpo khilim manji takte pinpah lakhiah. Küyimki mokin ching manji takpanü kim apan ching, atüso api azüchoki arü kiulung anyinyikhüh lakhi ju lümkhittote wüchoh. Khiakü-a api rhangtung lalim tünkhiak kHITE müthri-a pahto. Methrimpe (TV) tüşho thiyupung (mobile phone) lang yungte lünso mushuh (gas stove), rünglokhitte (refrigerators), lolungpe tüşho tsünpo lakham lah. Khiakü api rhangtung lalim ape-apuh nü ngükhü la-a nyuknyimte akhiahpahte lüm.

Api lümzülümtote lakhi thsü

atsührü-tsührü akhiampe Kamjila nü api azüchoki manji takkhi ahikhüh thsühte lanahte akiokhinü yanshak-a pah. Küyimki apinü amte

thakhianü, khiaküshe kio “manji takphuk zünphulokhi (popcorn) tüsho thüwünyihkhap (ice cream) tsühnah?” Aji nü alo “Isa kim ching-a jutürüpo müla”. Apinü khah mütak shihpü thsüte manji takkhitung ching khahzhimpung sangkhiampo tüchip yukpah jih. Wow! Khungarüpo müyinsah. “Ha, nünü küching nü mükhiakhia?” Apinü münyepah tha, haju-a apuhnü arükilim manji tak-a jihchoki, junangte thsüpah jihte lakhiahte alo. Khiakü-a Aji apuh junü rhimo khiampah arüchoki tümü hanjihpah arüte lakhia nü arüponü mükhiahnyete kam. Jumonü, api yukhian khianmusu.

Ipuhnü mührü kiulung yukyinte wüpah alunglochoki sangsolungso, nyungyi tüsho khürükia anyung mukhuke hanjihte lakhiah. “Aji, apiju tümü yinte lakhia?” te püpü nüshe kio. Jumonü, Ajinü tha, apiju püpurü kiulung ching nuk le thsühpo yinte tangpung ahikhüh ching wüte lakhiah. Api kilim atün kুরু jihte lakhia nü mükhiahnah? Mührünü api kilim ji-i, thunu, yinchi münkhiam tüsho shotün ahikhüh akhiuksho moshi she jihte lakhiah. Khakhih mihtsürüponü kukruk aphu- aphunü nü ashak-khi ju nusa nü-a müyinsahpah. Jukim

ching sho mahorikhi hote ji-i, thunu, yinchimünkhiam tüsho zülupo nü lang shakte lakhiah. Zulu khürü nü-a moshi tüsho chi-i she thülokhite lakhiah, junangte atünjukhite thute lakhiah. Yinchisho tüsho shohümpo ju-ale Britishrü arüşhunü lang yihnü musukhi-ah. Yukyinpung she müla. Alala nü nyihpe tümü yihnüpe-a nü, kütah nü rhimokhit-a yihnükhiakh. Yampok apan nü hi-i yang-a tsühte, shiwüh akamte tüshokhim-mih she kiak-a phuyiukhiakh.

Tüshe mungji khürü langrü nü mütsakhamkhit khukkipho ju-a thimi, thürethurukihpe, rehü, zulu tüsho khahzhimpo ju-ah. Jumonü jurüpo ju-a ji-i, thunu, akiakkhi phiak tüsho mungjithürü nü müthriachih-a yihnüte lakhiah.

Thimi hanpü thsungkhiaknü limshu hantsah würushe lakhiah. Thimi ju Isa thsungkhiak khite atungto. Thimi ju-a akhap nü ngüte lakhiah. Konyakrüpo ju-a rük larü ahte I puh nü thate lakhiah. Arünü thimi kekhip kiupah thimi ju zün-a Assam lomi

tükhün khiungte hante wünü yinsho, Nagarü trük püpürüpo nü wüpah hoju thulolo-a tsühte lakhiah. Nagarüpo ju-a sho mahorite lakhi nü Assam ching shothsükhi ching sangpün hing, thüre le hüh nü akiakkhi phiak, amüjakpe (tamul) aji tüsho awü, moshi tüsho thunü harü nü müthriachihte lakhiah.

Isa phünyirüpo-a atükhünlo ching wüzahpah yinchiapak tüsho yinchi liupo ju thulote lakhiah. Tüsho jurü ju kiulung ching yingkingrüpo sherü nuk le thsühpo kingchonü arü kilim yinlopah tüsho hoju yinchi ju nü zülü thsakhmakhitlopah. Kim apan kiulung ching yinzüyintorüpo nü thürethurupe, rehü tüsho keri kungpo yinte arüte lakhiah. Jumönü, Isa ju-a kiulung ching nü khiungkelim müwü-a lalashe khiungke limyo kukrukpo jushe ngükhukte lakhiah.

Jumönü, harü mungji atümkhüh halang tüna kiulung ching lüptükhi ju suhtahte lakhiah. Püpü mungji alala ju thiyam ching nü külüpkhithukkhü tüsho yangzü yangto-a tsühkhipo-ah. Isa kiulung ching phüh zünrü, kiaklahrü, yingkingrü, sang-rhimo thsürü tüsho thürethururüpo lakhiah. Harü rhimo thsürü polungshe

kiaklahrü, phüh zünrü tüsho thürethururü ju aliperü lang lakhiah. Harü rhimo ju-a athrürü nü rhimopü thsüte mümülüte lakhiah.

Hingkhiungkhi rhimo ju kimkhite luchoh. Ha rhimo ching arüngako ahihto lah. Jakmi thsümünymchohte thsüpah yimlukhitkhamshu nüläng hing jukhiungte arükhiah. Hingkhiungkhi rhimo ching mihlaperü nü mükhiuchoh. Tüsho amürüm rung ju-a ashinperü nü langkhiungchoh. Amürüm amütsan thiyi ah, junangte sherünü hing mürüm khiungkihkhü ju akhiupanü amütsünü shechohte khinchoh. Jumönü, ashinperüpo sherü mihkhah yihnüpü müthsüte pahtonü jurünü lang hingmürüm ju khiungte lakhiah.

Junangte, khinzungkhi hote trük khürü nü-a hingmürüm ju mükhiungte püpürü trükpokhiaknü lang thülo-a yihnüte arükhiah. Jumönü, rung alala polung nüshe hingmürümpü ju angü chakte atünshe püpü khiaknü ahihpe lakhiah.

Nagarü nü sangküp, sangwü, sangpün tüsho sangying polung awüah le jimke thsürupah hing ju khiungte lakhiah. Rung lüptükhi ching yukyakpe aphu-

aphu yukchoh. Tsütakte akhiuk shihpü thsüte ahihkhühki rung ching thsambah aphupah. Jushu nüläng aliperüpo nükhimpo – khah ayipe, rungsün, würi, jipürhih tüsho püpü mungjipo kiaklahki ching yihnüchoh.

Phüh jushe aliperüpo nü zünthe lakhiah. Isa phüh ju amülü ah tüsho phüh yo rükkhit yinchi kukruk ju mahori. Tüjunglo ju khah kiangkhang nü tam-müpiakpah nungkhitsu nü mo kumung tam-a thüpah.

Athrürüpo thsungkhiak she rhimo akhukhitpah lakhiah. Arüponü muluk, phiap, phürü, nyim, hah, sangrhimo, thiyam thsüki, thürithsü zülü le khahzhim tüsho kiulung ahang rhimo thsüte lakhiah. Tüshe, rhimo khürü-a

athrürü aliperü püthsüte mülate lang rukkhüh nü rhimokhi polung phanthulu rhimo jushe khülang-ah. Thülu rhimo tankihsho kiupüm alala ju thülu rhimo khiak lang khiakhiphah rhimochoh. Khungarü a-na yungsho shin-a müpahyichokia lüptükhi nü rhimochoh. Nüsa nü khakhih Isa rhangtung lalim khiak khihnyishito nüsa rhangtung lalim akea-akhiah sho kiangthsümnyekhi nangte alümpah. Kam akepah rhimokhi tümü müla. She langshe rhimopü thsüte azürü ah tükhi müla tüshe, alala nü pepuhrüpo kilim phanthülu rhimo ching rungte lakhiah. Kihnyishitoruk ha she langshe zhikte pin-a müpah. Nünü tsühyungsho, nünü arhimope ah tükhi ju Isa yo thakih mükkhiahkih khülang nangte lakhiah. Mührü shoke shukhi khiak nü shenüshe rhangtung müla. Ke, sang, alo lüptükhi ju zuzu tüsho apungshak she müsühte lakhiah. Nüsa she nüsa shihcham rhimope-ah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Khahzhimpung : Khah nü ramlope.
2. Yukyinpung : Kukruk yinpung.
3. Thürethurupe : Akhamshihpe, mükhiplöpe.
4. Yingkingrü : Yinchi kukruk thsakhankhitrü.
5. Khinzung : Atrepe.
6. Tüjunglo : Lomürüm.

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. Aji ju she khiak asukachihte lakhia? Arü kilim tümü thsungkhiak thate lakhia?
2. Aji nü atsührü tsührüponü atsühkhiruk ju lang arü kim chingshe tsühte lakhia shi?
3. Khakhih kim Nagaland ching shothsümolo yakli ching shotung thsüte tümü ahorite lakhia?
4. Kiulung ching tümüpürü müngükhi nü khiungke limnü hante alung yihnü khia?
5. Awün kim Nagaland ching thimi ju shenü thsakhmakhia? Arünü thimi ju küching yinte lakhia?
6. Nagarü kiulungpo ju künangte lalim mükihmüra suhtahte lakhia nü, thanakjang?
7. Khakhih kim ching Nagarüpo nü thakih yo mükkhiahkih tümü yante lakhia?
8. Awün kim ching aliperü tüsho athrürü thsungkhiak akhukhi rhimopo ju tümüpürü a?

B. Harü yupo ha tüktü-ah mütük thajang.

- a. Shopüm le shohüm jua Britishrüpo arüshu lang arükhiah.
- b. Müyimpluyi müngühnü hing khiungkhi ju rhimoa pahte lakhiah.
- c. Kim apan ching ajinü mokhiaknü manji tak-a kipte lakhiah, api azüki lazülato lümkhitsih.
- d. Azürüpo hote thulu ching pepuhrüpo rungte lakhiah.
- e. Aji apuh jua alochote hantsah tsahte lakhiah.
- f. Azürü liperünü lang hingmürümpü ju khiushihte lakhiah.
- g. Nagarü tsührü athrürüpo kilim rhimo lüptükhi rhimoshihte lakhiah.
- h. Khakhih Nagarü lalim jua suhtahte lakhiah.

C. Anyikhityu ching nü amütsan yupüm khülang yimkhitang:

1. Khim yungsho hingkhiak amih yo rung yihkihki _____
2. Ke yungsho püpü mungji yukpe alo nü athsüki apung _____
3. Nuk tüsho thsüh nangte tsakhmarrü _____
4. Shothsüki ching yihnüpe yungsho kukruk thulope yinchipüm yungsho ahüm _____
5. Tangkhüh chingnü püpü ching wükhi _____
6. Thiyih kiphakhki rung _____

D. Tükte lakhi khiak athsokihjang:

Awün kim ching,

1. Ha thsungkhiak Nagarüpo nükhinzungte lakhiah.

- a. Shothsükhi b. Shiwüh akamkhi c. Rungkhiungkhi

2. Keri kung athukhinü thulokhikhukhi mungji ju-a

- a. Lak b. Phüh c. Moshi

3. Sangküp, sangwü, sangpün, sangying nü thsakhamkhi ju

- a. Thiyam b. Rungkhiungkhi c. Phüh

4. Thiyam thsükhi, kiulung ahiangkhi, phiak phürü kiak-khi ju

- a. Athürü b. Aliperü

5. Nagaland ching shenüshe mührü shoke shukhikhiakangüpah rhangtung mülakhi kim ju-a

- a. Kihnyishito lün b. Awün kim c. Aji apuhpürü kim ching lang.

E. Thiyupüm aso mükhiakhkhipo nü thiyurün asopo kütah thsütenü thsakhamjang.

Shoto

Khinzungkhi

Atünamolakhi

Pinkhiam

Tholo

F. Atruachihte pinpah ha thsungkhiak atsangachihang:

- a. Nagarü yo awün kim rhangtung tüsho Nagaland ching kihnyi lakhi rhangtung ake a khiahang. Akeachihkhi tünkhiak thiyuji 5 (Phüngü) nangte langshe thrütjang.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

- b. Lümpah atsangachihang

Nagaland ching rükri tüsho rhimopo ajipürü kim ching mülakhi ju kihnyishito tümüpürü la.

- c. Ajipürü kim ching yo Nagarü rhangtung lalim awün rhimo yakli atsü anyikhit/ khiahkhi-a lupü thsüte tümü lapa.

Amur Falcon Wuhnu

ANYIKHITKHI MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote:

1. Khin ching zahkhipo tsüte anyikhitte akhepü.
2. Khin ju isa kilim mükhiahshikhipo ayanü ayete akhepü.
3. Thiyumükpo ju porü tüsho thsangyurü lung atsang achih khukpü.
4. Khin ching jihkhi susu thsüpepoju tükte akhiukte athrüt khukpü.
5. Khin ching zahkhi thiyupüm asopo mükhiahte kütah thsüte thiyu ahang kam shihte athrüt khukpü.
6. Poto ching pepahle arihako jihpü, athalokhukpü tüsho rukkhühnü jakihte awüpü rhimopoju mükhiahpü.
7. Isa lapung ching mütümshiwühpo kümtote alapü tüsho zhiptote alapü thsungkhiaknü mükhiahkhukpü.
8. Poto nü mütümshiwüh kümtote alakhi tüsho jakihte awüshihpü rhimokhipo ju mükhiahte lakhukpü.

Nagaland ching kiulung anyinyikhüh (reservoir) phünyite lah tüsho kam lakhi Pangti kiulung ju Amur falcon apante Amur falcon wuhnu alungchoh. wuhnu arükhinü mungshimungthute Wuhnu haju kamapante Pangti lah. Wokha District pukküp lakhi kiulung ching alungchoh tüsho ju Pangti kiulung ju Doyang ke tükim ching nü tsahhote African lomi ching

Phinte wüchoh. Wuhnu haju-a Siberia küpü arü mükhuhpung-a nü ju ching nü Nagaland ching chikih ahihkhüh phinte alungchoh tüshe ahihpe thsüte mükhungkhiju-a lomi ching Pangti kiulung ching alungchoh tükhiyu thiyukhian ching lah. Ashulimnü Pangti kiulung khiak hopah püpü kiulungpo Changtongya, Longleng tüsho Peren District-po ching she mungkhitte arükhi mütsanchoh.

Amur falcon tükhiyu-a scientific chingnü *Falco Amurensis* te among lah, hoju falcon yo wuhnu anyinyi khülang-ah. Ha wuhnu ju khünung ahihkhüh thsüpah India lo phinhote arüchoh tüsho athsakmüro kim ching Southern Africa ching akhiam thsüte amungpü thsungkhiaknü Arabian keto (Sea) phinhote arüchoh. Wuhnu haju anyinyikhü thsüthsüshe (atünkhi 200

grams mükhiungte lalashe) wuhnu polung ching limro ashangkhüh ching nü phinte arüchoh kam ching kms 22000 khiungte phinte arüchoh. Ha wuhnu nü limro ashangkhüh ching nü keto (sea) phinhote arüchoh tüsho azhing chingshe jutülang phinte wüpü kuk lah hoju lang amüyinsah pe-ah. Kam apante, Khipung khinu ching Amur falcon-po ju Pangti, Changtongya tüsho Peren District-po ching nü phinhote lachoh.

Kam apante Khipung (October) khihnü ching Amur falcon wuhnu ju Pangti kiulung limpiang phinte alungchoh, hoju-a arüpo limro tsahakhinte Arabian Sea keto phinhote wünü Africa lomikhiung-a lupü thsungkhiak nü pinkhiam-a lukhi khülüng-ah. Atan-a Pangti kiurü nü hoju wuhnu alungkhiju kümalupü tüsho zhipto te alapü ju mümükhiahte alakhiah, arünü laksah-a yinyuk yinra-a lupu thsungkhiak nü jimte alakhiah. Ha wuhnu ju-a shihjimrü thsungkhiak nü thülihkhürahto lakhiah tümüthsükhi tüsho arüpo-a alolim sangkha pokhiak yapchoh. Kam apante Pangti kiulung ching nü wuhnu haju khiammüchih te alakhiah Amur falcon-po kümpü thsungkhiaknü Wokha tüsho püpü District-po ching thakhirito.

Tütüshe kim khülang ching wuhnu haju alung te lakhiju mükhiahshihto tüsho kiulungrü alala nü kümto te alapü tüsho zhipto te alapü ju mükhiahto. Ha Amur falcon wuhnu kümte alapü thsungkhiak nü Wokha District ching munchi khülangki lukhiah. Tüsho hoju-a wuhnu ha thsungkhiak nü amükhiahpü, Amur falcon Eco Club-po, scientific study harüpo tankihkhiah tüsho kiulungrüpo nü falcon wuhnu ha mülaksah shihpü thsungkhiak nü mükhiahshihkhiah tüsho thiyüzüng thsakhamkhiah. Jushulang, ha wuhnu ha shihjimrünü mükipsah shihpü thsungkhiak nü thiyukhüm müküpte thsakampahle akhiahrü tüsho ahiangrüpo she zote arükhiah.

Pangti kiurüpo ju khiakkü shihjimrü yungte Amur falcon wuhnu akamrü kamto. Kam 2013 nü rünte, ha wuhnupo thsungkhiak nü thüning kiulung kamto tüsho hoju kiulung ju alomi ching 'Falcon capital' kamto (Falcon kiuto). Falcon wuhnu haju Indian Wild Life Protection Act, 1972 yüzüng pukkhüpnü zhipto te lah.

Khihnyi, nünü Pangti kiulung rhu-a khiahsho, nünü 'shihjimrüponü akamte larü' kam-a lakhi angüpah tüsho Amur falcon wuhnu alungkhiju tüshihte khiakte lakhi ju angüpah. Kim müruhlate, kiulungrüpo nü ha wuhnu akamkhi ju khite tsüte anyikhitpah tüsho arüponü mükihmürakhiju akuk ngükhi ahuhkhukpah.

Pangti yo yukhian haju mihtsürü alala kilim tha-a huhte tüsho atungtopo ju münchi lute mükhiahshihte lasho mihtsürü lümlung tüsho yaklipo ju müthrilote arüpah. Khihnyi Pangti ju lomi rhu-akhiahrüpo thsungkhiak nü atungto lakhi tangpung khülang-ah tüsho lomi lüptükhi chingnü ha wuhnu khiahpü arüchoh tüsho Amur falcon wuhnu ju isa lomi ching khiakkü phinte mükhungkamte arükhi ju ngüchoh.

THIYUPÜM ASOPO

1. Mungshimungthu : Atsü rhimukhi hote mungshi hante arükhi ki mungshi-mungthute thachoh.
 2. Amükhung : Mihtsürü ahihkhü mükhungkham te arükhi ki amükhung te thachoh.
 3. Khünung : Mihtsürü ahihkhü thsürusho khünung kamchoh.
 4. Athsakmüro : Müliu tüsho Yungphu khinu ju athsakmüro te jichoh.
 5. Shihjimrü : Mütüm shihwüh laksahrü kiju shihjimrü te thachoh.
-

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhipo alojang:

1. Pangti kiulung ju tümü thsungkhiak nü mungthumungshi lale?
2. Pangti kiulung ju küching lale?
3. Amur falcon ju khütürü wuhnu-a le? Tümüthsükhinü ha wuhnu haju lünnü müngüchole?
4. Pangti kiulungkhiak hopah Amur falcon-po mungpung tangpungpo ju kürüa?
5. Tümüthsükhi Amur falcon wuhnu ju Pangti kiulung ching khiammüchihkhiahle?
6. Amur falcon wuhnu kümte lapü tüsho zhipto te alapü thsungkhiak nü tümüpürü thsakhankhiale?
7. Pangti kiulung yukhian nü Isa kilim tümü thsangyutole?
8. Amur falcon wuhnu ju tümüthsükhi nü Pangti kiulung ching alungchole?

B. Thiyu thrüt-a lakhi ju am yungsho yung te thrut-ang:

1. Falcon wuhnu polung Amur falcon ju atope wuhnu khülang-ah_____
2. Pangti kiulung ching Amur falcon wuhnu ju khipung khinu ching kam apante phinte alungchoh_____
3. Amur falcon wuhnu ju Siberia lomi ching akhiam thsüte phinte wünü pinchoh_____
4. Pangti kiulungrüpo-a khakhihnü Amur falcon wuhnu ha zhipto te arükhiah_____
5. Ha wuhnu thsungkhiaknü 'shihjimrü nü akamrü' kamkhiah_____
6. Pangti kiulung ju Amur falcon wuhnu ahihkhü alungkhi yo yukhian lomi ching thrütyukto_____
7. Amur falcon Eco Club nü Amur falcon wuhnu ahihkhü kamshipü thsungkhiak nü akepo tüsho ajipjippo hanmükhongkhiah_____

8. Amur falcon wuhnu ju ajimpü kimlaklah tümüthsükhi arüju sangtung atoshangkhiak lang yapchoh_____

C. Khin ching zakhi thiyukhian hanü isa ki tümüthacho....

1. Amur falcon wuhnu hakhite anyinyi-ah tüshekhite müküplah.

2. Amur falcon wuhnupo ju shihjimrü nü ahihkhü laksahto.

3. Pangti kiurü nü Amur falcon wuhnu ju shenüshe mülaksahchoh te tsüte khiahkhitto.

4. Amur falcon wuhnu nü tsüngkam ching alamlam tangpung ching lanyelah.

5. Amur falcon nü keto phinhote phinchoh.

D. Akiangkiangpo ching mishang.

1. Amur falcon yo scientific mung ju _____.
2. Pangti kiulung ju-a alomiyo _____-ah tükhi mükhiahchoh.
3. Amur falcon jua _____ thsüpah akhinalünte lachoh.
4. Atankihlim-a Pangti kiurüpo nü Amur falcon ju laksahpah _____-a lute lakhiah.
5. Amur falcon-po ju sangtung akhah_____khiak nü mungchoh.
6. Pangti kiurüpo ju-a shihjimrü lakhi chingnü Amur falcon-po_____kamto.
7. Amur falcon-po hote wuhnupo lung alalakhiaknü _____ phinkhiungchoh.
8. _____ Pangti kiulung ju Amur falcon-po thsungkhiaknü kumühümpung kamto.

E. Tan ching thiyupümpo jih-a lakhi junü thiyurünpo ju akhik thsüjang.

Akhinalün	Akümkang	Atünato	Amükhungrü	Yakliako
-----------	----------	---------	------------	----------

1. Police hote thsüngkenyirü arükhi kim ching poto mihtsürüpo kilim _____ -shihpü mükhiahshihto.
2. Thsangyupuh hote _____ kilim nyak pahachihpü thsangyuto.
3. Sangtungpo _____ yihnüpü lah yungsho nahtülang sangmürungkhamkhampah.
4. Wuhnu khürü hote alamtangpung yimte _____.
5. _____ lümki hote rhimo atsüpe rhimokhitshihchoh.

F. Thiyulimnü athape.

Mihtsürü mahsam-sam nü khunung khunung champah apolim akiokhipo ju atsangachihang. Kheshak (class) ching nü lümki tüsho rükripo huhachihang.

1. Nünü tümü thsüki wuhnu le shiwühpo kümkangpü ju atungto-ah tükhi lümcho?
2. Nüsa mükiak ching shihjimlungjim tüsho wuhnu thsükhipo mahorishihpü thsungkhiaknü nünü tümüpürü rhimopü limro la.

Khiang, Kihipe, Jingtuk tüsho Thüngüh Thrünphülapkhi Yukhian

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote-

1. Münyokhiamte atsükhiankü thiyukhian ju anyikhitte akhekhukpü.
2. Thiyukhian athürünnü mükhiakhukpü.
3. Lümkyangyo thiyupüm tüsho lümlung yihnüte müyamrü tüsho thsangyurüpo khiak thiyukhian yakli tünkhiaak atsangachihkhukpü.
4. Thiyukhian ching yo mütsanmükhi, thiyupüm, thiyutüm, thiyurün tüsho thiyushak jihkipho yimkhithukpü.
5. Thiyukhian tünkhiaak lümki yushakpo münü tüsho thrüt-a she ajihkhukpü.
6. Atsükhiankü athrite athrütthukpü.
7. Thiyupüm asopo thiyurünpo ching lungkite yihnükhukpü.
8. Lümkyutah yumütsü chingnü thiyukhianpo khianlokhukpü.
9. Nyihpe poto jipü yukhian alü mükhiaphü künkhi lapü.
10. Thiyukhian ching shihchamlurü rükri thsülukthsürilokhi ching poto lung shihcham lukhukpü.

Kim awün khülang ching, keching lakhi keripo Kihipe, Khiang, Jingtuk tüsho Thüngüh arü müyamrühung lakhiah tüchoh. Harü phüyiju müchamachihte lang tümütümüshe rukkhühlang rhimote lakhiah. Küyimki thülu wochakpü kim arüpanü, Nagarü jipü yakli nangte yingngühachihte rukkhühnü wochakte lakhiah. Junangte yingngührüponü akhinalünte alala lu ju wochak jihpah.

Nyimung khülang Kihipe lu wüpükhiung. Kim püpü ching nangte

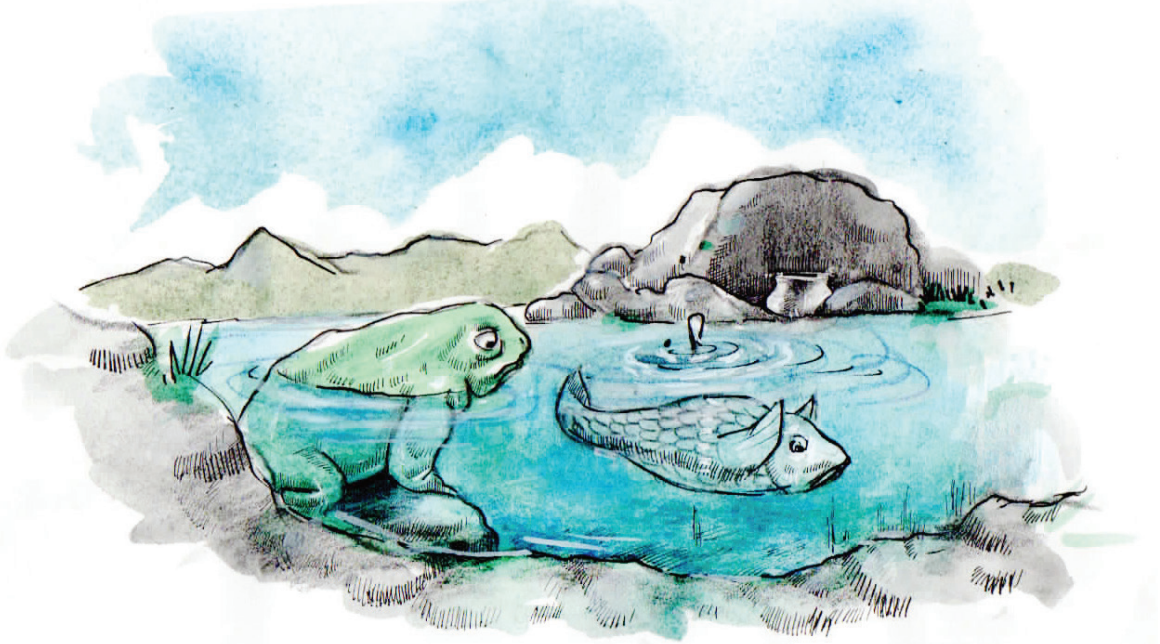
lang, yingngührü alala nü khün tungte hi-i müjih khimte munglah. Tüshe küyimki anyimüro kim khiungkhianü,

Khihpe thsü arü yingngührü thsungkhiaktsühyungpetükihthürapü thiyu khiangpah wü. Apiju thülunorü thsükhi nangte yingngührüpo kilim jimpungju apinü akippe-ah. Khihpe ju-a kamruhroro salate lakhi nangte, müyamrüpo kilim kethünyate kiptuhnye lah. Tüshe awo keshihpü thsüte awo ching yukpü shih mülakhi mütsanshunü amulung masühte kam. Apinü awo ju shih yukpah mükhiung-a lalashe küte thsüpah zhihzhichte kete akhiungkhitpanü pinpah lüm-akhiah. Tüshe api lümching rük khülang arü. Apinü apangkhiak yo ajing khülang yihshak-a awo ching yukpah akhiungpü lümkhi thsü. Junangte yukpah akhiung shunü-a junü awo ju kete khiungkhitkhi mütsanto.

Khiakkü-a müyamrüpo kilim tsühyungpü atüngakhi thsütote asühtülang jito. Müyamrüpo mahsamchito nyokhiamte lang tsüh-a lupakhite kete mozümotokhi khiak makshe jihto. Jim awokhite kete tükihthürakhi khiak, apinü tümü yukpah akhiungkhianü arü alala nü mükhiahnyete kio. Tüshe awo ching yukpah akhiungpü mülakhi nü ajing yihshak-a yukpah akhiungkhiahte mümüyimte lang Khihpe nü arüki tha. Hoju thakhit-a huhkhi nü müyamrüpo

khite müyinsah, tüshe arüponü lüm alolopah kiangthsümünyete, apinü khite kete tükihthürakhi nangte arü thsungkhiak mütuklotülang apinü mozümotoshihpü tha.

Nyimumg aso aso akhiukkhi nangte arüpoju mütuklote Khihpe luching rhimote lakhiah. Nyimumg akhiuk apan amüzhope Khihpe ju-a api müyamrüpo thsungkhiak mozümoto jihkhi ching ajing khülang khülang yihshak-a yukpahkhiung-a kipte lakhiah. Tüshe kiam-kiamte nyimumg khülang-a akhiungpü thsüte ajing khülangshe mangingte apang mütsün lang angingto. Tüshe Khihpe ju-a mütuklote lang amüyamrüpo khilim müzhokhi nangte awo ju kete lang mozümoto-a kippü mulung phurusahte lakhiah. Jumonü, apinü apang ju khiung-a kip-pü lümkhi thsüpah awophüh ching jukyukpah khiung. Khiakü-a Khihpe thsü mülate pahto tüsho müyamrü mahsam kilim thsü yimtsühpü thsungkhiak shenü müjitepah. Tüshe akhümkhi nü puk ching arungkhi hote jim-awo münzümünto-a zokhi tsüh-a lupü thsüte wün lim wüto. Ju nyimumg yo jim-awo ju alü kete lakhiah. Müyamrüponü Khihpe mülakhi ju-a khingkhüp wü-a lashi tülang lümto.

Tüshe nahte lang, Thüngüh nü aphuru ching khiahpah müyinsah. Jingkhah mükihkhhi Kihpe pang thsü mürümto khiungmün-a rhangtung mülate phuru ching zahpah lakhiah. Kihnyi-a apang nü khiung-a pah-a lahte tha.

Kihpe nü api ashekhiungte amüyamrüpo kilim jim-awo kete tükihthüra-a kipto. Akhuhlim piang-a juhote müyamrüpo kilim mulung kimi shihkhiah. Tüshe api yakli tünkhiaak alü alü tha-achih choki, arüpo nü api ju khite lümlung mapanrü ahte lüm. Kiang nü mükhihte münyepah kamruhroro Kihpe nü tümü-tümüshe lümkhi khite sükte luchohte apinü alümkhi tha. Hoju ju-a Kihpe ku müpiakto lakhi nü-ahte Jingtuk nü tha-ajakte münyekhit. Nahtelang arü alala nü marümkhukte chim

nyimlopah münyejih. Arü müyamrü nü rhangtung shuhmülang-a jikhhi thsü arü thsungkhiaak nü-a tümü atungto mülüm jihte pah.

Thülu wochakpü thsü mih-a pahto, Kihpe thsüshe mih-a pahpah müyamrü mahsam tükiak amünyekhi nü müzhak. Tüshe arü münyete lachoki, Kiang nü apang ching tümükhüh aso thsüte yakli mütsankhi tholo. Apinü khiahto tüshe achim nü rünpah amükhüh khiungte püm musu. Ajak khiah-a müyamrüpo münyekhi thsü tukloshih. Kiang pang ju thsünshakte kam tüşo amükji alianglim khuhkhitte akhiuk. Apang apolim thrip akhiah makhamte ngü. Nahte lang, Jingtuk jingpo jushe atunglim atrütte tso. Api nü khungpah ajing aphap-akhiah tüshe atunglim thrip lang jukte wükhuk.

Thüngühnüarümüyamrüporhangtung
thrünphülapkhi khiak nyuknyimte
khiah. Ashak amütmusu tüsho api
kuhi kütürü lapakite müyinsahte lüm.
Müruhlate lang, ahung püm musu. Ju
pümkhi nü ahungkiang mülate aku le
atupuh chinruachih-a pah. Khiakü-a
müyamrü mahsam thsü akhiahpü
khite amüyinsahpe kam-a pah.
Arü nü mihmüzho yakli mühuhkhi
hote arükhiak thsümüchikhi hoju
tünjitote mütsan. Arü kütah nüshe
nyihpe mükhiahlokhukte pah.
Jumonü, arüsam nü achihte jik-a
pahpü thsungkhiaknü phünyite lakhi

kekung ching jukyuk-a pah. Tüshe
kamruhroro thsungkhiaknü arü
rhangtung thrünphülapkhi ju amih
kam-a pahto. Jushu nü-a, arükhiak
lakhipo- Khiang achim tütsüpkhi
tüsho amükji khuhkhit-a lakhi,
kamruhroro Jingtuk atunglim nü jukte
atsakhhi tüsho Thüngüh ahungkiang
mülakhi ju khihnyi khiungte junangte
lang ngüte lah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Yingngühachih : Müthriachihte rukkhüh nü porü luching wochakrungkhi.
2. Zhihzhih : Ke nükpah liuhliuh lakhi.
3. Khiungmün : Khiung-a münshihkhi.
4. Thrünphülap : Müthriki.
5. Tsümüchi : Kүpkhuk jihkhi.
6. Alolo : Lümkihi-a lakhi ching nü rholokhi.

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. Müyamrü arü phüyi ju sherü lakhia?
2. Thülü wochak-khi kim ching müyamrü phüyi ju künangte rhimote lakhia?
3. Ha yukhian chingnü Nagarü yo phanthülü rhimo awün yakli nünü kütürü anyikhitcho?
4. Khihpe nü tümü thsüki ajing ju awophüh ching yukkhia?
5. Khihpe yakli tünkhiak thanakjang.
6. Thiyukhian yo layak ju tümü-a?

B. Khihnyishito nünü ngüte lakhi ayannü ker harü jak-ku tünkhiak thanakjang:

Thüngüh :
Khihpe :
Jingtuk :
Khiang :

C. Harüpo ayeshihang.

1. Thulu norü	jing khikshak-a awo ching yuk.
2. Khihpe	rhimorüpo kilim jimawo kiptuh.
3. Thüngüh	limmülim tsüh-a lupah tükihthürarü kilim makshe jih.
4. Müyamrü mahsam	Khihpe nü-a alalakhite sükte lümchohte tha.
5. Khiang	aphuru ching ajing mükihte azahkhikhihpe pang ju ngü.

D. Tan ching thiyupümpo jih-a lakhijunü amüzahkhipo ching mishang:

Tomüzün, Khuhkhit, Thrünphülap, Jingkhah, Makshejikhi.

1. Püpüki khiak nü püthsüte müthrikhi _____
2. Tümükhüh alianglim tsokhit-a lakhi _____
3. Tote awükhi _____
4. Khah tüsho jing mungji _____
5. Tümükhüh yungsho khürü kilim shijikhhi _____

E. Tükte lakhi ching tokihjang (✓) tüsho mütük-khi ching toshakjang (×):

1. Müyamrü phüyi ju-a Thüngüh, Khihpe, Chinholaplappe tüsho Khiang lakhiah.
2. Müyamrü phüyi ju-a yingngühachihte thülü wochakte lakhiah.
3. Nagarü yakli nü thulu norü ju-a zhikte pinpah jaksorü nü lang tükihthüra shihchoh.
4. Khihpe nü awo ching yuk-akhiungpü thsungkhiak Jingtuk jing yihshak khiah.
5. Khiang nü Khihpe ju-a aku müpiakto lakhi nü lümlung zhazhate lakhiahte tha.
6. Müyamrü nü rhangtung shuhmülang-a jihkhikhiak münyejihkhi hote Khiang, Jingtuk tüsho Thüngüh arü kilim thsümüchito.

F. Thiyurün apan ju tüshihte khe-a khiahang. Müyamrü atsüju kütürü-a nü lüma khiahang. Müyamrü atsünü arhimokhipo ju aphüyak nü mujujang tüsho amütsü müyamrü nü rhimokhi ju amürünü mujujang.

Api thsungkhiak lang kümkanhchoh	Nü tünkhiak atsü thajihchoh	Nü yihnüpu lachoki rungchoh
Nünü thiyu thachoki anyijihchoh	Nüki mükiote nukukruk luchoh	Nü pahyukkhi thachoh
Nü tunglimnü nü tün thachoh	Nünü lakmihchoki nü rungchoh	Nü kilim akinashu tüsho mihmüzho late nü khiak khiahyukchoh
Nü kütürü lalashe tümü müthsüte nü liangkichoh.	Nükhiah-a münyechoh	Nüki tuthsukchoh

G. **Kimlakhi rhimokhitpe- Hatürü kim tünjichoki nünü tümü rhimopa? (Ha yo rhimo jua thsangyurü lümküahnü athrütpe yungsho athashihpüshe kuklah)**

- Recess kim ching khürükhüh she pepah ahoripü mülate ngüsho.
- Kheshak ching khürükhüh khiak khite lungchihlungwühte ngüsho.
- Anyimung jim tsühchoki khürükhüh jim suhtahte mülakhi ngüsho.

H. **Thiyu limnü athape**

Thiyu tsankhi hajua mihtsürü 2 yungsho ahihto tükiak asukachihte athrütthi yungsho athakhi-ah. Fiction ching-a, hajuju mihtsürü 2 yungsho ahihto tükiak asukachihkhi-ah.

Amütsan(e.g.). “Küyimki I müyamrünü, ‘I nülung mahorinye’, ju nü I mulung thsümünymchoh.”

Thsangyurü hote akherüpo kilim müyamrü phüyi yo yakli tünkhiak ju cham-a jihpah khihpe lu ching arü phüyi rhimo tankihkhi tünkhiak poto mikhiaknü thsüa huhshang.

Nagaland ching Amükhiah Yukhian

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu anyikhithukte tsüte khekhukpü.
2. Yihnüpe yushak yimkhithukpü thsüte thrüt-a lakhi ching khekhukpü.
3. Yumük tünkhia porümüyamrü tüşo thsangyurü pepah atsangachihkhukpü.
4. Anyikhityu ching athrütpepo jih-a lakhi akhiukte thrütkhukpü.
5. Thiyupüm asopo anyikhitte kütah thsüte thiyurünpo ching yihnükhukpü.
6. Ajimachihpah rhimokhi ching mulung jihte, polung ajakara yakli late rünuachihkhi ching anyikhithi rükri alü thsükhukpü.
7. Nyihpe yukhian anyikhithi lakhukpü.
8. Nagaland ching amükhiah akhuh hante arürüpo kilim makshe jihkhukpü.
9. Mihtsürü lalim tüşo jazujato ching mükhiahmütu hote atungto yihnüpe hante arüjihkhi mütsanpü tüşo lümhangkhukpü.

BRITISH KIUTHSÜ MÜNGÜHKHIAK:

Awün kim ching Nagarüpo ju-a alomi püpürükhiaknü püthsüte chamkhipah alunglung ching lakhiah. Phünirüpo Assam, Manipur tüşo Myanmar po khiak she khite müjingjangachih. Junangte alunglung thsü-a lakhinü lazülato yakli püpülim yo nü müpangrhakte lang nyihpe yo yakli püthsüte akhiuk. Nagarü ju-a thiyutha suhtakhhi ching alarü thsüthsüshe, athrütkhi müla. Julung ajakte alunglung lakhinü mührü yo thrützüthrüto yakli she

müshih-a mulukhuk tüşo nyihpe yo she müthsakhamkhit khukkhiah. Hoju yante thiyukhian, jipü yakli, mükhiahmütu alala ju thiyu nü lang lün khülang chingnü khülang ching tha-akhinte kümkangete arükhiah.

JIPÜ YAKLI AMÜKHIAH:

Nagarü tükiak thiyu athrütkhi mülalashe khiangyam chingnü azürü tüşo athrününgtsüngpo kilim jipü yakli yo amükhiah ju jihte lakhiah. Kiulung apan ching athunurüpo thsungkhiak khiangyap-pung lachoh.

Athrürü lang yung tüshe aliperüpo thsungkhiak shekhiangyap-pung ju lakhiah. Athrürü tüsho aliperü kam 9 (Tuku) tüsho 11 (Thürükhiak khülang) nü rünsho nyihpe yam pahpah khiangyap-pung ching wüpah ayap pah. Junangte, yamkung thsüpah müchamkhitchoki khiungte, ju chingnü yapte lakhiah.

Khiangyam chingnü amükhiah jikhhi ching ju-a mungjithürü perukhi khülang-ah. Mihtsürüpo kilim ju hote Nagarü rhangtung lalim nyimung akhiuk apan thsümütsü alala ching zhipkhukpü thsüte tsanglim jihchoh. Achori-arape, kiaklahpe, wochak rhimo tüsho athrürüpo kilim thüriri nü ayanchoke, tukthsüchoki, khümkung arüchoki, mütüm shihwüh nü trünthsütrünhianchoke, kuhi atre-ariang lachoki tüsho lünso yo moli tüsho tuktsü kümkrankümyi mülakhi kim ching künangte azhiptopa, thürithsü tüsho atsokhitkhukpe rükripo thsangyute lakhiah. Khiangyam chingnü lang athrürü aliperü kilim puhrho mükhiash shihte azüchoki nü kiulung thsungkhiak rukkhühnü rhimope jushe anyikhitte susu thsüshikhhi-ah. American Baptist Missionary-po nü akhepungpo mükhimshuh yichoki khiungte

khiangyam yakli yo amükhiah julang jihte arükhiah.

AMERICAN BAPTIST MISSIONARY PO AZAHKHI-BRITISH KIUTHSÜ ATANKIH:

Nagarü lomi ching Britishrü arükhi ju-a Nagaland ching lünso mükhiashmütu thiyukhian ato khülang thsüto. Nagarüpo laksahachihte lakhi akin tüsho amükhiah nü mungtsü tüsho yakzan lungki lashipü mulunglam thsüpah Nagarü polung rhimo shihpü thsungkhiak arünü American Baptist Missionary-po jiyuk. Julang yungte nyihpe kiulungthsü yakli ching mih-rungachihpü yihnüpe lakhi nangte

Rev. Miles Bronson

English yu nü amükhiah jikhhi hote British yakzan shuhrüpo nü thülihte lang nyihpe mihtsürüpo khiak pepah asokachihkhukpahte

lümto. Amükhiah yakli rhimo ju missionary-po kilim shuhmülang-a jihpah mihmüzho yo akin yushak tharite julungnü amükhiah jushe Nagarü lung hanyukte arükhiah. Jumönü, amukhungyam küching lapanü, nyihpe mihtsürü khungarüpo kheshihpü tüsho athrütshihpü thsungkhiak juching khetanpung yampo ju she khimshuhpah lakhiah.

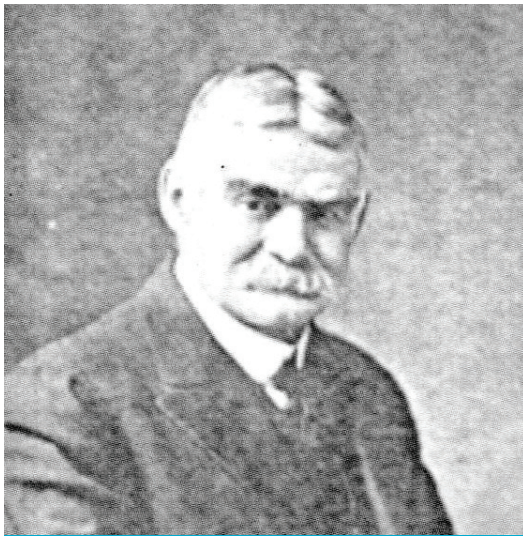

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

Akhuhte Nagarü lung rhimokhi American Missionary ju Rev. Miles Bronson-ah. 1839 kam ching apiju Assam arete lakhi Konyakrü lopung Namsang kiulung ching arükhiah. Apinü Assam Evangelist Assistant, Godhula Rufus Brown khiak ajimachihpah Nagarü lung rhimote lakhiah. Apinü Namsang ching akhepung khimshuhto tüsho trük kiulungthsürü tüsho kiurü püpürüpo nüshe arü tsührüpo juching kheshihkhiah. Kuhi mülate Bronson

ju aphü mütsükhi hote awulongpü kamsho, akhepung ju kim ashang müzokhukte pahto.

Küyimki Bronson wulong-a pahkhianü, American Baptist Missionary püpü among nü Rev. Dr. E W Clark te tsüpah 1872 kam Nagaland ching arüto. Godhula, shepü ju-a müngühlim Namsang ching Nagarü lung rhimote lakhianü, apinü Sibsagar Mission Centre chingnü Clark khiak müyamrü kampah Aorü lomi ching arükhukpü thsüte Clark kilim arung jih. Clark nü 1872 kam Molungkimong kiulung ching thiyi rhimo tankih. 1878 kam, ayamkhünpe Mary Clark nü juching aliperüpo thsungkhiak akhepung khimshuhjih. Jushunü, Godhula nüshe athürüpo thsungkhiak akhepung khimshuh. Akhuhpe kihüm thrütkhítung Molung Printing Press ju-a Molungyimsen kiulung ching khimshuhkhiah. Juchingnü Clark hote khünhüm tüsho Atungpuh tamkhüntamnü ju nyihpe yu chingnü thrütkhít jihto. 1894 kam Impur ching mushuh-akhin khiungte Molungyimsen ju-a aniwüzahlim yo mükhiahmütu tüsho akin yo thiyi rhimo tangpung phulong kampah lakhiah. Jushunü, Impur Mission Centre ju Ao Baptist Churches (khiakü

Dr. Rivenburg

ABAM- Ao Baptist Arogo Mungtang jite lakhi) yo aku kamkhiah.

Jutükiak, Rev. Dr. W E Witter she Lotharüpo kilim amükhiah jihte api yo thiyi rhimo tankihpah lakhiah. Apinü Lotharüpo kilim Romanrü thiyu thrüt yakli huhto tüsho mihtsürüpo thsungkhiak thiyutha lakhi chingnü thrütkhithpah huhte amükhiah ju zokihte awükhiah. Witter nü rhimokhi ju-a thiyu thrüt yaklikhiak kite apinü Lotharü yo yuyak tüsho thiyupüm asopo kihüm jushe 1889 kam thsükhith jihto.

Dimapur ching Rev. Dr. CD King nü Chumukedima ching akhepungkhimshuh jihto tüshe Nagarü athrungrüponü atümkhi

hote rihto-a pahto. Jushunü, api Kohima ching arüpah 1882 kam ching akhepung püpükhimshuhloto. King alote wulong-a pahshunü 1889 kam-a akhepung ju Dr. Rivenburg nü küm-a lukhiah. Rivenburg nü arhangtung akhiamkhiungte tokthsükhiahrü thsüpah tukthsürü kümte tüsho amükhiah hührü thsüte Angamirü lung kam 36 rhimoto.

Kiamkiamte British kiulungthsü nü Nagarüpo kilim amükhiah jihpü mulung jihte kamshu nü-a amükhiah yakli rhimo ju missionary-po khiaknü arünü lulo-a pahto. Century 20 atankihlim (1930s) nü-a Kohima tüsho Mokokchung ching Govt. Primary School 161, Middle English School 3, High School 2 tüsho Kohima ching Fuller Technical School hanangte khimshuhkhamte wükhiah.

AMERICAN MISSIONARY SCHOOL YO AKHEPE AKHUKHI (CURRICULUM):

Akhuhlim American Missionary-po nü tankihkhi akhepungpo ju-a akhepü tüsho athrütpü thsungkhiak atungto lakhiah. Romanrü yu thrütkhi ju yihnüte English nü thsangyute lakhiah. Jutüchoki, khehüm mûla tüsho akhepe thsungkhiaknü nyihpe

yu chingnū Amūsūh yu tütamtam lang thrütpah lakhiah. Akhepe akhukhi ching ju-a shihphü, müsühmüra tüşho yakliago harünü atungto shihcham lakhiah. Rhimo anyinyipo sangrhimo, yingkingkhi, khim kiakkhi, khim thürekhi ju thsangyukhiah. Kiamkiamte Primary School po ching yihnüpü thsungkhiak nyihpe yu chingnū khehümpo ju thrütkhitto.

yo mükhiahmütu hote Nagarü pümzangrū, poto tüşho lalim mükihmüra alala ching shuhkihto. Mihtsürüpo amükhiah ngükhi hote püpüki mümükhiahte lakhi alomi mükhiahmütu yakli lümlung atojukhimshuh jihto. Thsümütsü kimlak alala arümte arüpah Isa khilim yinkhishihte tüşho amükhiah yangyuk jihkhikhiak American Missionary-po kilim Nagaland hote khite asühkhi lah.

Lüptükhi kurungkhiak anyiwüzahlimrū

THIYUPÜM ASOPO:

1. Alunglung : Atükiak thsü-a lakhi.
2. Ahoriarape : Pang aphaparate tümükhüh ahorikhi.
3. Trünthsütrünhian : Yihkhuk, yiuri.
4. Tütamtam : Thripthrip, tangtang.

SUSU THSÜPEPO:

A. Akiokhipo alojang:

1. British yakzan zhimrū marüyi choki Nagarü ju küruk lakhia?
2. Nagarüpo akhepü tüşho athrütpü mümükhiah yichoki amükhiah ju künangte anyikhitte awükhia?
3. Nagarü polung khiangyam yakli amükhiah tünkhiak thanakjang?
4. Tümü thsükhi British kiuthsü hote American Missionary po jiyuk-a Nagarü lung rhimo shihkhia?
5. Nagarü lung rhimorü akhuhpe Americanrū ju shepü-a? Apiyo akhepung yam ju küching nü tankihkhia?
6. Nagaland ching Rev. Dr. EW Clark ju küyimki arükhia? Apiyo thiyi rhimo ju küching nü tankihkhia?
7. Molungyimsen ching akhepung ju shenükhimshuhkhia?
8. Lotharü lung Rev. Dr. W E Witter hote tümü rhimo jihkhia?
9. Nagarü lung America Missionary-po hote tümü yo amükhiah thsangyukhia?

B. Tükte lakhi khiak athsokihjang tüsho junü amüzhakhipo ching mishang:

1. _____ hote Nagarüpo atungto nü Angamirü lo ching amükhiah jikhhi lang yungte tuktsükhiahrü thsüpah tuktsürüshe kümte lakhiah.
 - a. Rev. Dr. CD King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr. W E Witter
2. Bronson tüsho Clark anyechito kilim arung jikhhi evangelist ju-a _____-ah.
 - a. Mary Clark
 - b. Supungmeren
 - c. Godhula
3. British yakzan zhimrüpo lümki ju-a Nagarüpo akinrü kamshihkhi hote junü _____
 - a. Nagaland ching mungtsü thsüte yakzan yante lakhukpah.
 - b. Nagarüpo nü khiangyam tüsho arüyo awün kingawün pahyukpah.
 - c. Nagarü ju akinrü yo thsangyurü kamkhukpah.
4. Nagarü yo thiyu mütsan yakli ju-a _____ hote mükhiahmütu anyikhitkhiah.
 - a. Lün khülang ching nü khülang ching mün nü tha-akhinkhi.
 - b. Nyihpe yukhian kihümpo ching thrüt-a lakhi.
 - c. Poto awün khün ching nü thiyukhian thakhi.
5. Molung Printing Press khimshuhpuh ju _____-ah.
 - a. Godhula Rufus Brown
 - b. Molungyimsen Village Council
 - c. Dr. E W. Clark.
6. Fuller Technical School khimshuhkhi tangpung ju-a _____ ching-ah.
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Kohima

C. Khishakkhi tükiak ayeshang:

Khishak-A	Khishak- B
1. Awün yakli amükhiah	a. Aliperü thsungkhiak akhuhte akhepung Molungyimsen ching khimshuh jihto.
2. Dr. E W Clark	b. Chumukedima ching akhepung khimshuh jihto.
3. Dr. Miles Bronson	c. Khiangyam
4. Dr. W E Witter	d. Namsang kiulung ching akhepung khimshuh jih khiah.
5. Dr. Rivenburg	e. Lotharü thiyuyak tüsho thiyupüm aso thrütkhith jihto.
6. Mary Clark	f. Angamirü lung tuktsü khiahrü tüsho amükhiah jührü thsüte rhimokhiah

D. Apolim jih-a lakhi ching amükhiah yakli mahnye yo thiyuji mahsam-sam thrütjang.

<i>Khiangyam yakli yo amükhiah</i>	<i>Anyiwüzahlim Missionary yakli yo amükhiah</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

E. Trükshih rukkhüh lakhi müyamrü müyamrü mihtsürü 4-6 khiungte khunung khunung thsüpah rhimope-ah. Nüsa tangpung ching amükhiah atankihrü lümzorü/thsangyurü/trükshih limperü yo amütsan khürü yimkhitang. Jupe jupuh tünkhiak nü khinshak khürü thrütjang. Kheshak mikhiaknü alalanü müthriachihte kheyukshang.

F. Nagaland yo map tokhitjang. Anyikhityu ching thaa lakhipo yo District-po yimkhitpah amütsan thsüjang. District aphuaphu ching tangpungpo thaa lakhi khiaknü atankihrü mungpo ju thrütmukhungang.

Tsührüpo

ANYIKHITKHI MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote-

1. Mülung yu ju shaktukzhakkhi; shakarite akhiukkhi tüsho shakkiamyukte akhiukshihkhi mükhiahte akhepü.
2. Thiyupüm tüsho thiyujipo aso mükhiahte thiyu ashang kam shihte ahoripü.
3. Mülung yu ju tükte anyikhit te akhepü.
4. Mülung yu ju amütsan lakhi mükhiah te akhepü.
5. Poto lalim ching lakhi ayan nü khakhih jipü yakli tüsho lünsolün yakli ake-akhiahte akhepü.

Atannü Perüpuhrü nü athakhi....

Athrürütsüührü, athrürütsüührüponü-a mütripchoh.

Athrürüpo-a mülung tolah tüsho müküplah.

Athrürüpo-a athrungrü thsüpü thsünüthsüte züpekhiah.

Aliperüruk zhikte müpin tüsho yanco müthachoh.

Aliperütsüührü, aliperüpo-a mihyu anyite tüsho tünthamungtha mülape-ah.

Aliperüpo-a azhihayih tüsho thünakkhapünto alape-ah.

Aliperüpo-a rhimo rhimopü züpekhiah.

Athrürüpo ruk kingachihte tüsho thüri müthsü.

Khiakkü perüpuhrüpo...

Aliperütsüührü, Nüshe athrürü ruk lang-ah.

Nünü tümüshe müthsükhuk tükhiyu tümü mülä.

Nü-a perü khiaknü atsüpe rhimo khukpü thsüte züpekhiah.

Nü thsungkhiaknü tümü rhimo jihkhi mülate tülüm.

Athrürütsüührü, nü khiak nü isa lalimlako atsü thsüte late awüpulah.

Nükhiak lang isa shinpeshinpuhrü kamkamshe tüthsün angükikhkhi lah.

Nü-a nüpuh khiak nü she atsüpe rhimokhukpü thsüte züpekhiah.

Isa mürühlümkhi nünü athsükhukpah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Athrungrü : thürithsüchoki mihtsürü laksah sho hoju puh ju athrungrü-ah.
 2. Azhihayih : aliperüpo-a azhihayi te lachoh.
 3. Kingachih : müshangrüpo kingachihchoh.
 4. Rhimo : thrünpuh rhimo rhimo anü.
 5. Angü : nü khiak isa tüthsün angükipah.
-

A. Shak lungkite mulungyu ju achangnü khe-ang.

B. Akiokhi po alojang:

1. Mülungyu ching atankih ching perüpuhrünü athrürütsüührüpo tüsho aliperütsüührüponü künangte alashipü lümte alakhia?
2. Nünü perüpuhrünü aliperütsüührüpo nü khiakkü tüsho müngühlim lalimlako püthsüte alashipü tümülümte lakhia?
3. Ha mülungyu ching athrürütsüührüponü kütürü yakli ahorite lashihpü lümte lakhia?
4. Ha mülungyu ching aliperüponü perü yakli kütürü ahorishihpü mülungla?

C. Thiyu tükte akhiukkhi amütsan thrütang:

1. 'Aliperüpo-a rhimorhimopü züpekhiah', ha amütsan.
 - a. Aliperüpo-a sühmüzharü tüsho yuhyuh larü züpekhiah.
 - b. Aliperüpo-a achi ayakte tüsho mihyu anyipü züpekhiah.
 - c. Aliperüpo-a tsüte küm kangpü tüsho mührü thsungkhiak she rhimo rhimo jihpü züpekhiah.
2. 'Nü-a perükhia knü atsüpe rhimokhukpü thsüte züpekhiah', ha amütsan.
 - a. Nü-a perü kam shihpü thsungkhiak lang züpekhi yung tüshe nü rhangtung ching tsüte küm kangpü tüsho lümki püpüposhe tsüte thsüshihpü züpekhiah.
 - b. Nü-a nüpekhiaknü atsüpe kamshihpü züpekhiah.
 - c. Nü-a rhimo atsü ngüshihpü yungsho tsüte alashihpü thsungkhiak lang züpekhiah.

3. 'Nü-a nüpuh khiak nüshe atsüpe rhimokhukpü thsüte züpekhiah', ha amütsan
 - a. Nü-a nü rhangtung ching lalimlako tsüte tüsho nüpuh nü arhimokhi khiak nüshe kukzamte rhimote awüpü thsüte züpekhiah.
 - b. Nü-a nüpuh khiak nü khungarü asürükhi khiak nüshe ahihpe asürüshihpü züpekhiah.
 - c. Nü-a nüpuh khiaknü müküpte tüsho mülung tote lashihpü thsüte züpekhiah.

4. 'Isa mürühlümkihi nünü athsü khukpah', ha amütsan...
 - a. Nü-a tsührü atsü akhiukpah.
 - b. Nü-a nüpenüpuhnü mürühlümkihi mürhimokhukhi rhimo khukpah.
 - c. Nü-a nü rhangtung ching nünü mürühkihi arhimo khukpah.

5. 'Nü khiaklang isa shinpeshinpuhrü kamkamshe tüthsün angükihihi lah', ha amütsan
 - a. Nünü isa shimpeshinpuhrü kamte atsochoki akhiah kukpah.
 - b. Nü khungarü ahihkhüh züpepah tüsho isa mihtsürü ahihkhüh kamshihpah.
 - c. Nünü isa ashinlim rhimo-a akippah.

D. Khunung thsüpah atsangachihpe

Kheshak ju mihtsürü phüngü-ngü nü khunung khunung chamang. Amükhiah, yamrüplurüp, rhimo etc harüpo thsungkhiaknü tsührüpo tünkhiak khakhih yo lümlung tümüpürü lakhianü ju asukachihang. Atsü tümüpürü lakhia tüsho kihinhi kürüpo shuha ahorichonü jurü tünkhiak atsangachihang.

SHILLOI KEKIM

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPO:

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu ching lakhi lüptükhi anyikhittechiang.
2. Athrütüchi ching nü atungto yushakpo yimkhitkhukpü müyamrü tüsho thsangyurükhiak yumük atsangachihang.
3. Müyamrü tüsho thsangyurüpokhiak yumük atsang achih khuhpü.
4. Anyikhityu ching lakhi nangte athrütpe ching akhiukte athrütkhukpü.
5. Thüyupüm asopo mükhiahte tüsho kütah thsüte thiyurünpo ching yihnükhukpü.
6. Nagaland yo kekimpo atungtonü Shilloi kekim mükhiahpü.
7. Mütüm thsümnyim thsüshi chingnü sangrungpo atan nü lakhi alüpe khümte tüsho zhiptote lakhukpü.
8. Potonü rhimope arihakote, shihcham lurungte tüsho anyikhitpü rükripo chingkihte jakihpü ching shihcham lukhukpü.
9. Jiyukkhi kihüm tünkhiak mükhiahhukpü.
10. Jiyukkhi kihüm thrütpü mükhiahhukpü.

Patkai müzüng phülong Myanmar Phokhungri phünyi Lütsam kiulung aretong mükiak ching mihtsürü Meluri lim Phek District ching lah. müphü nangte kekim akhamazhamte Kekim ato ashanglim ju 0.25-0.30 sq lakhi ju Shilloi kekim-ah. Ju Nagaland km-ah. Shilloi kekim ju tsünsangpo chingnü atannü lakhi kekim atope zhipkhi awungpo nü mükamtopah

tanawupung lümshetakpe khülang lah. Koyulim mükamphülapte limro yüzahkhi ju shilloi kekim khiung lah.

Kekim mung tsütsü ju “Lütsam” ah amütsan “ke tükinglokhi” ke müngah tüsho pukte müwü. Britisherponü “Shiloh” te jikhiah tüshe khinyishito alalanü mükhiahkhi Shilloi te thachoh.

Ju ching larüponü kekimju arimri lapungte khejihkhi lakhiah tümütüsho juching atannü tümüpürü khite khinte lakhiak. Kekimju arimperünü nyakte lakhinü ju ching larü mihtsürüpo hote “kekim polung kiulungthsüperü” te jite lakhiak.

Yukhian khiankhi ashang chingnü, Lütsam kiulungrüpo atungtonü Lünuri kukpo nü kekim mükamte thülu thsüte lakhiah. Nyimung khülang tharünye nü khungarü ju thüluwün ching yapshihpah rhimo wü. Arü rhimote lachoki khungarü tripkhi so, arünü wün ching nyukhiamte wüto tüshe khungarü yapshihkhi thsü müla. Ju phünyite alala ching yimkhamto tüshe müngü. Ashulim khungarüju kekim phülong ching, khah mahnyenü shuhpah ke chingnü akhiuk-a huhto. Kiulungrüpo alalanü ke kiukhiampale khungarü khümkhithpü thsungkhiak kekimkhiju kiu-a tsoshihpü tankih.

Tütüshe ha kiukhiju tuklopü kamto tümütüsho kiulung zopuh milim ching tüshak khülang nü kekim ngah shihpü mürangsho rhangtung alü tükhiakpa te müzünkhi lakhiah.

Milim mikhi tunglimju-a kekim ngahshihpü chingnü tukloto tüsho ju müthri khungarü tükhiakkhi me awün lujihto. Ashitopü arünü laksahpa mahmi jihkhi nyirü thsü arhang kamlopah thülu ching rim rhipa tsühte ngü. Ju hote mihtsürüponü khungarüpe jushe müshete arhang lah tükhi kinpü kam. Khiakkü khiungte jutonglim nü-a khülang langshe kekim ching thüraksahkhi mülate arüchoh. Jushu nü-a apiyu kekim kiulungthsüperü kamto.

Hojukhinkhi hote khiakkü khiungte juching larüponü kekim ching ju, ke mükhipchoh. Arüponü jushua kekim rimri mülung thsümünymjihpü khite trete lah. Tütüshe kihinnyishitoa alalanü kekim khiahnyete rhuakhiahpung kamto. Mihtsürüpo junü kekim akhamkhikhiahpulang marü tüshe mungkhamte, awuarate, wuhnu khiahte, sangkong phungpü tüsho thüngüh rampü nangte mükhungpah asühachihte mungchoh. Harü alala asühpü Shilloi kekim ching ju lah.

THÜYUPÜM ASOPO

1. Kekim : ke tükinglo-a yapkhi/ kechih.
 2. Sangkung : ke ching mihtsürü nü pipah atsahpe.
 3. Tükinglokhi: ke pukte mütsote ayaplokhi.
 4. Awuara : ahorikhi.
-

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhipo alojang:

1. Shilloi kekim tükhiju akhihkhühnü thanakang?
2. Shilloi kekim atsütsü mung tümü lakhiah? Tümü thsükhi jute jih khiale?
3. Tümü thsükhi Shilloi kekimju arimripo lapungte khinkhia?
4. Kekim yukhian hotenü küching ju athükhiahkhi khungarü ngükhia?
5. Tümü thsükhi kekim kiukhiam jihpü chingnü tuklokhia?
6. Tümü thsükhinü ahokhi ching kekim keju kiulungrüponü mükhipchole?
7. Kihnyi shilloi kekim yüsho, nünü tümüpürü khiahpü tüsho thsüpü lümchole?

B. Thiyurün pojih-a lakhiju akhik thsüjang:

1. Shilloi kekim akhiahpü jak kiphahkhi ju-a _____
2. Shilloi kekim mükamtokhi poju-a _____
3. “Lütsan” amütsan _____
4. Khungarüpe atükhiaakhi mung jilokhi ju-a _____
5. She langshe kekim chingnü müthüraksahkhi amütsan ju _____
6. Atükhiahkhi khungarüpe kekim phülung ching shuhkihpah angükhü ju-a ____

C. Lüm-a khiahpah aloang:

Nüju Shilloi kekim rhuakhiahpü kim akhiukkhüla...

1. Sherü nü lung kekim ching pepah awüpa?
2. Juching ju tümü nü awüpa?
3. Tümü lupa/hanpah awüpa?
4. Juching wüpah tümü thsüpa?

D. Khishakkhi tükiak ayeshang:

a. Lunuri kuk	- Shilloi lake.
b. Nagaland ching amih yo kechih lakhi	- kechih lakhi mühite thulu thsüchoh.
c. Britishrüpo	- milim ching müzün.
d. Kiulung thsüpuh	- pinawukhi, wuhnukhiahkhi,
sangkung chingnü aphungkhi etc.
e. Kihnyi mihtsürüpo	- juju Shiloh-te ji.

E. Alungkikhipo mokhitjang:

1. Shilloi kechih ju _____ ching lah.
 - a) Patkai range
 - b) Saramati range
 - c) Japfü range
 - t) Low ranges
2. Shilloi kechih ju atolim _____-ah.
 - a) 0.25-0.30 sq km
 - b) 25-30 sq km
 - c) 05-3 sq km
 - t) 0.30-0.25 sq km
3. Miahmi choki nyirü laksahkhi ju _____
 - a) thulu ching rim rhip-a tsühte arhang zhipkhi ngüto
 - b) Kekim ching ke phungte ngü
 - c) murung ching rümte atsahkhi ngü
 - t) thulu ching she-a yapkhi ngü
4. Kihnyi-a kekim ju _____ kamto
 - a) atrepe tüsho pahyuk-a pahto
 - b) athukhi hanrhupung kamto
 - c) amümüsüh tüsho münyankhi
 - t) Poto kekhip
5. Shilloi kekim ju _____ District ching Meluri sub-division pukkhup Phokhungri yo Lütsam kiulung mükiak ching lah
 - a) Mon District
 - b) Phek District
 - c) Kiphire District
 - t) Kohima District

Jiyukkhi kihüm thrüttkhi

Jiyukkhi kihüm ju-a (athakhi yungsho athrüttkhi) nüshe mungji khürü ching perungshihpü thsüte jiyukkhi-ah.

Ha jujua yamkhün thsüchoki, züpe nyimung etc ching perungshihpü thsüte jiyukte athrüttkhi-ah. Jiyukkhi kihüm jua akhualokhi yungsho makhualokhi she lachoh.

Ha jua pümzangrö yungsho khunung hotünüshe athrütüpü kuklah.

Harüpo ha jiyukkhi kihüm thrütchoki mulung ching zope-ah.

1. Juching jua lapung tangpung, mütsannyi tüsho tünjikhi kimpo mütsante ayukpe-ah.

2. Akulim akin jihkhi tüsho akhiam ching nyihpe yo signature yukpü tümih.

3. Thiyuyak akhiukte tüsho lungkite thrütang.

4. Aliangkhirü hote zhakmüzhite hanrüpo ju peyukpe-ah.

Eg. Nüsa yam chingnü nü yo züpe nyimung münchi thsakhamkhi ching nüsa müyamrü jiyukte kihüm thrütang.

03. Müphu 2021

Kamjila

Limtsang khiang

Pungro

9089678934

Yulüh: Züpe nyimung yo münchi ching jiyukkhi kihüm.

Dear Kamjila

Nü tsüte alapahte Inü akin lah. Ha hapta akhiam lim-a iyo züpe nyimung liangkipü thsüte akhiungkhi nünü mükhiah-a lakhi nangte isa yam chingnü züpe nyimung yo münchi anyikhüh thsakhamkhi ching nü jiyukte kihüm thrütchoh. Züpe nyimung yo münchi jua Müphu khinu 9 nyi 2021, arelim yinchi 5 king ching lapah.

Nünü iyo züpe nyimung yo münchi ching perung jihsho I thsungkhiak nü khite asühpah.

Nüyo müzholakhi

Mungphula

Atükhün khiang

Pungro

9089478910

F. Nüsa yo trükshih hote state ching athrünmih yukhiahtsükhipo kümkangpü thsungkhiaknü amükhiah jihkhi münchi ching nü müyamrü kilim jiyukte kihüm thrütang.

Kiulungthsüpuh Mokhitkhi

ANYIKHITKHI MÜKKHIAHKHIPO:

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu ju tsüte anyikhit te akhepü.
2. Anyikhityu ching zahkhipo atungto yumükpo tüshihte anyikhitpü.
3. Anyikhityu ju porü tüsho thsangyurüpo kilim asukachihpü.
4. Anyikhityu ching susu thsüpepo ju tsüte anyikhit te athrütü.
5. Thiyujipo aso mükhihpü tüsho kütah thsüte thiyu ahang kamshihte athrütü.
6. Porü pepah arhimopü yungsho porü kilim arihakopü, rükri jih achihpü tüsho lümlung luachihte amükhihpü.
7. Jipü yukhian mükhihpü tüsho atungtopo mükhihpü.
8. Mihtsürü rhangtung ching limperü yaklipo mükhihpü tüsho nyihpe rhangtung chingshe limperü yakli atsü mükhihpü.
9. Nyihpe kütah thsüte lümlung tüsho yaklipo mükhihpü tüsho athrütü ching tsüte thrütkhuk te alapü.
10. Rhimo yimte kihüm thrütkhi tünkhiak mükhihkhukpü.
11. Künangte rhimo yimkhi kihüm thrütpanü hoju mükhihkhukpü.

Kim khülang ching, Nagarü Ashito, apinü arü mahsam alala kiulungthsüpuh ju ashepü ayapkiu miki jite arüzhishih tüsho kimkhiungte arü. Apinü api müthri küyimkishe mükio-akhiahkhi aso mokhitpü tankih, api she-a papa thsüte thiyu khülang müshute tha. tunglim shepü nü amihtsürü Arüpo nü api nuk ju amükhip khülang peshihpanü hojupuh mokhitpü khülang shuh-a aho-ang tüsho api lümki thsü. Apinü api müthri ju kilim jihlo-ang te tha. Akhuhpü nü nahte amokhitpü mütsüte lakhiah, nuk ju lu tüsho limro ching shorurü tümütüsho apiyo thiyuzüngshuhrü alalakhiak kiulungthsüpuh nü aso mahsam alala ju kuk atoto ching lang- thsüte thiyu khülang thakhi ju tha-a ah tüsho mihtsürü alala nü wüntrie huh tüsho nuk ju she arüpo kilim huh. jührü polang-ah. Apinü ayapkiu khiak Apinü thiyam khiungpah tunglim, yappahle shepü mokhitsho atsüpa ki jikrite nuk ju phülap tüsho athrungrü te lümte yap tüsho lümki khülang ruk arüyamkhün ki tha. “Nuk hanü amülung ching arü. mihtsürü ku ahikhü lu-a lapa”.

Apinü yimkhamyimnüpung ching ke japjapkhi ju müngüte jukte wüzah tüsho zukliang-a müshethülangnü lih-a atan. Tüsho nuk ju akhah ching nü chinkhit te wukhiuk atsührü azopü yingmünüpü kiushak jih. Jushu-a nah tülang yimkhamyimnüpung ching arhungangümüsü. Atsührü ju trip tüsho anyupe nü thürüh tüsho yamhingrüpo alala shomükhungte arü tüsho tümükhüthsü-a lashite kiomüsü. Apinü angak-ayapkhi khiak nü nuk ju müthrumünyan. Ashitopü yapsulim, apinü müthrumünyankhi nuk ju müzote lümkhith tüsho kiulungthsüpuh kilim hanlo pah wü.

Nahtülang, mihtsürü mahnyepü nü nuk ju api yam ching lupah awüpü kim arü. Apinü nuk ju ake-akhiahto tüsho khite tsüte ngü, tüsho khite ayiukpü nangte ngü tüsho shuh-a ahoripü nahtülang lümkhi thsü. Kim müpahtülang, thiyam aso thsüpü thsungkhiak nü thüyam mühite zhipkhi sangtungpo ju rüngshak khamte wü tüsho tungjingpo tsüpkhit-a zo. Tüsho hoju rhimo khiampah tunglim, atsührüpo pepah mütüm ching nok hojunü sang rüngshakpü thsungkhiak nü wü. Küyimki atsührüpo nü khipülakkhi nü pinkhiampa nü, müpinkhiam shihte apinü “kim yancho müpahte, nuk

lachoki nü tümüpürü thsüpanü alala rhimo-a lupah” te tütsuk. Amukhip khülang tükiak nü, sangtungpo amüküp kiukhi hote nuk ju thsümünyim, tüsho thüliak kam-a pah. Amukhip khiamte arülim, apinü nuk ju kiulungthsüpuh kilim thsümünyim-a hante wünü jih.

Akhiam thsüte mihtsürü mahsampü kim arü. Apinü nuk ju kiulungthsüpuh kilim nü lu tüsho akeanang-akhiah. Apinü akütah thsüte api ki tha.”Nuk haju-a tsülah tüshe müshuhsote shuh-a lah. I nü zükhith lo-akhiahpah”. Ju thate apinü nukzülung khiak nü zü. Tüsho küyimkinü nuk ju zükhithkia nü, apinü jimtsahlim wü tüsho limro chakto-a lakhi rimpoju po-a pah tüsho sangtungpo jushe limro yihtote

alakhipo ju kiushak-a pah. Apinü nuk ju lün nü zükhith tüläng tüşo müsüte lang zo.

Apinü akim hosu, nuk ju ajihlopü hante wü. Kiulungthsüpuh nü nuk ju mihtsürü mahsämpü shuh-a ahorkhi ju tsülahte khiahkhith tüşo api kilim nuk ju tsütüläng hanlote arü jihkhi thsungkhiak asüh. Ashitopü, kiulungthsüpuh nü kiulungzorü alala amükiampütungpuh she pete kütang pinpü jihyuk. Apinü arüpoki tha, api müthri mihtsürü mahsämpü ju mokhitpü mülung-a luto te tha. Apinü mihtsürü mahnye ju-a, mihtsürü müpemüsukhuk te tha-a huh. Khülang junü lümlung mülarü-a tüşo

api yamkhün she mükhiakhukle kiulungrü apüm nü-a mükhiakhukte tha. Khülang ju-a azangrü thsungkhiak lang-ah. Apinü mihtsürü lachoki nü azangrü thsungkhiak lang rhimo-a lunye lah. Tüşe mihtsürü mahsämpü ju azangrü thsungkhiak tümüşe mülüm. Api nü poto rhimopo akhuhte arhimopah tüşo rhimorhyi alala api hahmüläng thsüte arhimopahte alümrü mihtsürü-a te tha. Apinü hanangte alarü mihtsürü nü kiulungrüpo akhiakhukpah tüşo limperü thsüshihpe-ah te tha.

Jumonü asämpü ju kiulungthsüpuh mokhit.

THIYUPÜM ASOPO

1. Kiulungthsüpuh : Kiulung thsükhitrü kiju kiulungthsüpuh te thachoh.
2. Üntre : Akin jihkhi ki ju üntrekhite thachoh.
3. Arungmüsü : Tümükhüh thiyushak achang nü thakhi ju arungmüsü te thachoh.
4. Shomükhung : Mihtsürü ahihküh arükhi ki shomükhung te thachoh.
5. Tungjing : Thiyam thsüchoki tungjing akhuhte khimpahle thsüchoh.
6. Akeanang : Rhimo lüptükhi ju akeanang te arhimo pe-ah.
7. Amükiampütungpuh : Thüyam aso ching amükiampütungpuh nü tsühphith yungphitchoh.

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhi po alojang:

1. Kiulungthsüpuhnü api müthri mokhitpü tümü achak lakhiale?
2. Kiulungthsüpuhnü tümü aso thsüte müshu khiale?
3. Mihtsürü akhuhpuh yam ching yinkhamyinnüpfung ching tümü thsükhinü phinirü shomükhungkhia?
4. Mihtsürü mahnyepü nü shuhchoki tümüthsükhü nukju thüliakkham-a lakhiale?
5. Mihtsürü mahsämpü nü nuk ju künangte khümkangkhiak?
6. Mihtsürü mahsämpü ju tümü thsükhü kiulungthsüpuh mokhitkhiale?

B. Ha ching thiyujipo thrüt-a lakhi ju arü mihtsürü mahsam ayete mokhitpah thrütjang:

Mükhütmüra, zangrüthsungkhiak, azhihayihü, lümlungmülarü, akukrü, rükzahrü, lümlunglarü, hahmülang hankhukrü, hahmülang mühankhukrü, mükümkangrü.

C. Ha ching thrüt-a lakhi ayannü thiyumük thrütang:

<i>Mihtsürü akhuhpuh</i>	<i>Mihtsürü mahnyepü</i>	<i>Mihtsürü mahsämpü</i>

1. Thiyüzüngshuhrü mahsam ju asürükhi thiyih rukkhüh lang-ah.

2. Mihtsürü akhuhpuh yo yimkhamyinnüpfung ching khite nyamnyamte tüsho tüshak arungmüsute lah.

3. Mihtsürü mahnyepü nü nuk ju ahorilopü mükukte pah.

4. Mihtsürü mahsämpü nu nuk ju kümkanckhiak.

5. Kiulungthsüpuh nü mihtsürü akhuhpah tüsho mahnyepü ju limperü müthsükhuk te tha.
-
-

D. Khin ha ching nü mihtsürü alala nü limperü thsüpü makhiuk te nusa nü anyikhitto. Limperü thsüpüju yakli atsü lape-ah te anyikhitchoh.

Nüsapo nü rukkhüh nü pinpah limperü nü atsü yakli tümüpürü lape-a nü hojurüpo tsüte thrütkhithang.

E. Thiyu niukshakkhüh nü, nusa akhepungyam ching limperüpo tsükhi tünkhiak nü thrütang.

F. Alungkhipo mokhitjang:

1. Khülangki, Nagarü kiulungthsüpuh ju _____ yap.....
 - a) Khisah-a
 - b) Asühte
 - c) Shete
 - t) Mulungrozhakte
2. Ayamlim wüchoki, akhuhpah nü alala ki _____ tha.....
 - a) Kiulungthsüpuh shorukhi
 - b) Kiulungthsüpuhnü amüyinsahpe müshukhi
 - c) Kiulungthsüpuh shihphü tünkhiak
 - t) Api kilim hahmülang jihkhi
3. Mihtsürü mahnyepünü atsührü pepah mütüm ching wüpah _____ tankih.
 - a) Mütüm müsühpü
 - b) Apinkiu thsüpü sang kiushakpü
 - c) Sang kiushakpü
 - t) Asühte ajukpü
4. Asampünü, ha nuk jua tsülah tahle.....
 - a) Akhiahpü khite münyanlah
 - b) Yihnü müchihkhi-ah
 - c) Hete müyuk
 - t) Akhiahpü khite atrepe-ah

5. Apinü arü ki mokhitpü thsungkhiaknü amulung pungkikhikhi jua_____ tha
- a) Amüthri thsüte akhuhpuh mokhitpü
 - b) Amüthri thsüte mahnyepü mokhitpü
 - c) Amüthri thsüte asampü mokhitpü
 - t) Amüthri thsüte atsührü mokhitpü

Rhimo yimte kihüm thrütthi

Rhimo yimte kihüm thrütthi jua rhimopü thsungkhianü rhimo jührü kilim yimte nyihpe yo akhekhi/amükhiahkhi yakliako lüptükhi yunkte thrüta jihkhi hüm khülang-ah. Hoju ki jua ami hümpfu tüshe jichoh. Ju hote rhimo yimrü ju künangte thülünpah kiozükiotopü thsungkhiaknü mokhitpe-anü ju chingnü thanakkham-a huhchoh. Rhimo yimrü hote müngüh rhimo-akhiahkhi, athülünkhipo tünkhiakshe huhchoh.

Atungto mulung ching lapepo:

1. Athrütthi ju hümpiak khülangkhiaknü lang athrütpe-ah.
2. Huzülimthrip yingtuk 1 wopah, athrütthi khinshak apan ching atükiak khülang khülang lang azope-ah.
3. Times New Roman, Arial yungsho Calipri font lang yihnüte font yo atolim ju 10-12 lang lape-ah.

English thsangyurü rhimo yimte kihüm thrütthi amütsan

Ms Aroba Lin

Nagaland

Mobile Number+91XXXXXXXXXX

Email ID:arobalin@gmail.com

Mütsannyi: 12.10.2021

Yulüh: English thsangyurü rhimo pinkiu thsungkhiak

Dear Sir/Madam,

Nagaland post yushak chingnü English thsangyurü rhimo pinkiu thsungkhiak nünü kihüm khiangte akhiukshihkhi ayannü, Inü she ju thsungkhiak mulungte kihüm jihchoh. Thsangyupü ju inükhite aküntakkhi-ah tüsho Ina akherüpokhiak pepah asukachihnyechoh. Delhi Public School chingshe I kam 4 rhimo-akhiahto. Nünü alümkipo ju Inü akhekhi tüsho rhimo-akhiahkhipo nü ayepahte akinlah.

Inü I akhekhi tüsho rhimo-akhiahkhi yushakpo ajakrupah ha rhimo pinkiu thsungkhiaknü nü kilim mushuchoh. Tümükhüh kiozükiotope yungsho shakliak lupü lakhüh thsüshote, I yo mobile number she yuklah.

Makshe.

Lungkite,

Aroba Lin

G. Science thsangyurü rhimo pinkiu thsungkhiaknü akhepung akuthsürü kilim kihüm thrütang.

Thiyuro Limro Rhangtung

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akerüpo hote-

1. Anyikhityu anyikhitkhukte tsüte khekhukpü.
2. Yihnüpe yushak yimkhitkhukpü thsüte thrüt-a lakhi ching khekhukpü.
3. Yumük ju müyamrü tüsho thsangyurükhiak atsangachihkhukpü.
4. Thiyupümpo aso mükhihang tüsho kütah thsüte thiyurün asopo ching ahoriang.
5. Anyikhityu ching susuthsüpepo thrütshihpü jihkhiju lungkite thrütang.
6. Nyimung apan rhangtung ching alungkiyo yihnüpe ju liangkikhukte tüsho susu thsüte lapü.

Potopo yungsho mihtsürüpo sherü rukkhüh late arüchonü susu yakli yungsho atsütakpe khülang ruklang kiphahachihkhi ju lah. Ha ju yakli ju-a polung khülang nü khülang khiak nü khiakhiachihte susu kamkhi-ah. Junangte Nagarü jipürüpo tükiakshe isanü lüm-akhiahsho yakli atsütakpe rukkhüh lakhi khürü khiak kükhiungte isanü mürühte ahorikhi ching lah. Atsütakpe khülang awün kim chingnü Nagarüpo tükiak ching arükhiju thiyuro-ah. Ha susu yakli ju-a Britishrü nü she isa kurung khiak yakzan zhimchoki nü mükhiahto.

Khakhih Nagarü ju alungki, azhihayih tüsho kinjih lakhiah. Thiyu khülangki tha-achihsho juju kihinnyishito kihüm chingnü thiyuchihchim thrütachihkhi

nangte lakhiah. Nyihpeyu khülangki tünphah sho püpürü miki jak mühuhkhuk tüsho kütah thsüte khite achihkhi khechoh. Ha thiyuro arükhiak lakhi hote khülangnü khülangkhiak mülunglam kamkhi lakhiah. Nagarüpo nü aliangkhiak tsakhkhitchoki küyimki she thüyampo mürihto tülang lakhiah. Khiakü khiungte kiulungpo ching-a nyihpe tsakhkhithit she khakhih yakli kipahte arü ripit ju mürihtochoh. Tümütüsho ahüharakhi ju müla.

Trükshih khürünü jakam ju thüyamki nü limshute yüpah püthsüte thsüchoh. Yampuk alalanü potolo ching nü jakam ju thsüte lachoh. Ha jakam ju-a ahührü trepü mülakhinü mürihtochoh. Shenü she nyihpeyo yungsho mahüh tüsho junangte kukrukpo she yancho

junü yante wünü shih ju
nguhsahto tüsho phünyirü
kiurüpo nü khihnu lapung
wüshe shihmüchiju she-a ngüto.
Khiakkü-a khihnu nü shihmüchi
ju nguhsah-a zopahle apuh
yimlote alihte tsoto. Jumonü
kiulungrüpo nü shihmüchi ju luto
tüsho khihnu atungrünü arüpah

zuzu thsüte zote lakhiah. Anyikhitpü
khürüju-a, küyimki mihtsürü khürü
nü mütüm ching mükhu zahkhi
akhuhte angüpanü, api yo-ah te
sangwü yungsho sangkhahpo
thomükhungpah rhük-a amütsan
khahshu thsü-a zochoh. Hoju ju-a
khürü nü ngüloloshe khahshu lakhi
yante müthsümünymchoh.

Thiyuro lakhi poto Jipü yukhian ju
jirüpürüpo nü khian-a huhte arükhiah.
Ju kiphahkhi shihyan yihnu yukhian
khülang lah.

Khülangki shihyan yihnu ju
aputongpuh khiaknü shihmüchi
yanmüsupa wüto, khihnuju awungnü
thriphkhüh limshute tsoto. Kihnu

lushihpü thsungkhiaknü kiulung
ching zojihto. Tütüshe shenüshe
arüpah mülukhi nü shihmüchi ju
cham-a tsühpü kamto. Tütüshe jipü
yakli yante küpü yihnu nü anguhsah
khia nü khihnu tün püthsüte yihkhit-a
zojihto. Nyimung ahikhkhüh hotunglim
kiulungrüpo nü tujunglimrü (Southern)
kiurü yihnu thsüa lah te mükhiahto.
Ju sokhi ayannü kiulungrüponü
tujunglimrü kiulung limro ahang
wüpah khihnu shihcham ju jihto.

Hatürü limro ching Nagarüpo ju
yihnye lunyekhi mülate thiyuro thate
lakhi kim khülang rhangtung lakhiah.
Ha hote arükhi kim yakli atsüju isa
long kamruhroro lashihpe-ah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Khuto : mürihtokhi.
2. Shihyankhi : mütüm shiwüh yankhi.
3. Ahühara : mükiate kukruk yungsho tümükhüh lukhi.

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhipo alojang:

1. Tümü ju Isa Nagarü jipürüpo khiak atsüpe ahokhi ching lakhia?
2. Khakhih Nagarü ju thiyuro lungki kinjhrü mihtsürü lakhi mütsanpü anyikhityu chingnü amütsan khürü jhang ?
3. Tümüthsükhü Nagarü thüyam chingnü wukhiuk khiukshe arü ripit mükhutokhiale?
4. Tukulim (Northern) kiurüpo nü arü kiulung shihmüchi hanlote along shu tümü thsükhia?
5. Küte athsükhü tukulim lakhi kiurüpo ju tüjinglim lakhi kiulung limpiang wükhia?
6. Awün Nagarü susu yakli nükütah thsüte thanakjang?

B. Amüzakhhipo ching yukjang:

1. Awün Nagarü thiyuro susu yakli ju _____ nüshe mükhiahto.
2. Awün Nagarüpo nü _____ khülangki thasho _____ khiaknü atsüpe-ah.
3. Nagarüpo nü küyimkishe susu thsüte arü ripit tüsho jakam _____ choh.
4. _____ ju Nagarü ahokhi kim ching ju nükte lakhiah.
5. Isa Nagarü jipü lün ashang chingnü _____ thate arüchoh.
6. Shihyan yihnu nü shihyan rungkhi tün _____ jihte lachoh.
7. Nyihpe yu khiak liakshisho _____ ngüchoh.

C. Khin ju khang tüsho alungki yumüchinkhi ju yimkhitang:

- a. Shihyan yihnu yukhian aru küpü ching kiulungrüpo nü shihmüchi ju arü yo ah te lang-a kinto küh-a mülukhia?

- b. Anyikhityu ching aru küju hote tümükhüh amütsan thsükhü ngükhinü nüyo ahte thachoh.

- c. Anyikhityu ching aru küjü hote Nagarü trük yungsho kiulung le kiulung tükiak akin ashu lakhi thachoh.

- d. Yukhian küpü ru ching Nagarü nükhinü nü nguhsakhü tün jihte lakhi thachoh.

D. Harü yushakpo ha tüktü-ah mütük thajang:

1. Khakhih Nagarüpo ju thiyuro mülarüpo-ah.
2. Khakhih Nagarüpo jua khülangnü khülang tükiak mulung lamachihte lakhiah.
3. Atüso kim chinga, Nagarüponü phünyirü yam ching wüchokishe thiyam rhüktopah lang wüte lakhiah.
4. Kiulungrüpo hote shihyan-yihnu tün ju müjih.
5. Awün Nagarü ju yihnyelunye tüsho alü thsükhinü müthsümünymte lakhiah.

E. Thiyukhiankhiankhi:

Mihzorü yungsho kumungrü khiak asukachihang. Nüsa trük ching thiyuro lakhikhiak thiyukhian lakhi khürü mükhih-a luang. Ju tünkhiak thrütpah nüsa kheshak ching yo khunung yungsho atrurü khiak khian-a huhang.

F. Khunung ching mihtsürü 4-5 nü champah atsangachihang:

1. Thiyuro lakhi ju mihtsürü tüsho poto thsungkhiaknü tümü thsükhi atungto-a.
2. Tümü thsükhi kihinnyi shito Nagarü poto ching thiyuro lakhi yakli ju tükhiak-a pahte tsocho.
3. Nü rhangtung tüsho poto ching thiyuro yakli lapü thsüte künangte thsakhamlopanü limro lakhi khiak thajang.

Kheshak ching nüyo thiyu thrütmukhungkhipo ju müthriachihte kheyukang.

Nagarünü Tokihte Lakhi tüsho Amütsanpo

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPÖ:

Akherüpo hote-

1. Anyikhityu ching lakhi anyikhitte akhekhukpü.
2. Athrütchi ching nü atungto yushakpo yimkhitkhukpü.
3. Müyamrü tüsho thsangyurüpo khiak yumük atsangachihkuhpü.
4. Anyikhityu ching lakhi nangte athrütpe ching akhiuhte athrütkhukpü.
5. Thüyupüm asopo mükhiahte tüsho kütah thsüte thiyurünpo ching yihnükhukpü.
6. Nagarü jipürü tüsho yakli rukkhüh kipahachihte lakhi mükhiahkhukpü.
7. Khakhih Nagarüpo puhthsüthsü tokihpä lakhi amütsan anyikhithkhukpü.
8. Küte thrütlün thrütpe-anü hoju mükhiahkhukpü.

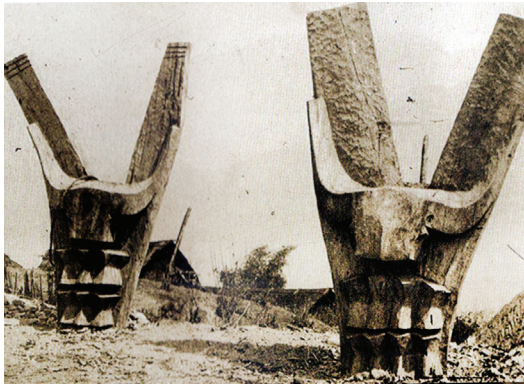
Küyimki Nagarüponü rhimokhihte lakhi, sangnü, hingkiakkhi, thüyamthsükhi tüsho aphuaphu khah rhimo kheapanü, alala ching rukkhüh nangte lang ngüte arücho,

shiwühpo pekiuh tokihkhi khürü chi ku, khüzü, thsoto, rikiangpung, fhüruto, lakingking tüsho Shuhyi nangte lah. Chinyingpo khinu thüning ayan nü yaktokihkhi mihtsürü jakjak mihtsürü ku tüsho triangshih akhiukkhi ngütülang lachoh. Alala ha yaktokihkhi ju khakhih Nagarünü kingaunte lakhi chinkihthe tüsho ju kim ching Nagarüpokhite amütsan lakhiah. Shiwüh tokihkhipo mütsankhi ching athrungrü, alarü, poto nü kheyukkhi thürükürü amütsan thsükikhkhipo lachoh.

CHIKU TOKIHKHI:

Alala polongnü chiku julang ahihpe thsüte tokihkhi ngüchoh. Junü Nagarü

yakli mütsan thsükhi nangte lah. Hoju shiwüh ju-a khiaküshe Isa state shiwüh khechoh. Junangte lakhi, latsühlayung, müngühmühi mütsan thsükhi ju lah. Chiku sangkhiaknü thsüyukpa thüyamku khiak zote lakhi amütsan yamputungpuh ju anyojirü khechoh.

Kim khürü ching thünyo kipurü yamkhiak ju amütsan thsüte aku rhükkih-a zochoh. Sangtüpiak moshijuh nangte khimpa poto thünyo liangkhi jührü yungsho alarü khekhi amütsan thsüte chikuju rhükkih-a zochoh.

RIKIANGPUNG:

Wuhnu polung rikiangpung ju Nagarü nü khte thute lachoh. Rikiangpung ju sühmüh tüsho achangpe lakhi amütsanthsächoh. Nagarü trükshihpo nü atsün zülupo khiak rikiangpung akhi ju akhamte kuthranpo khiak yihkihchoh. Aliperüpo nü rikiangpung

akhi ju müyihkihchoh. Tüshe Aorüpo anyojirü tsührüpo nülang ku ching müsüt yukpah tsünchoh. Jomonü Rikiangpung akhiju Nagarünü atünamo late ahorichoh. Konyakrü yo

kiulungthsürüpo nü poto ching arü lalim achangpe ching lakhi amütsan thsüte arü yapkiu khiak rikiangpung thsäkihchoh.

KHÜZÜ:

Khüzüju mülungtorü, sühmühlarü tüsho khümtokhukrü amütsan tokihchoh. Sangnü Khüzü tüsho püpü shiwühpo thsäkihkhü ju kiulung zopuh yam,khiang tüsho kiulung chipi mürungpo khiak angüpah. Ju mülungtote tüsho mükhüpte larü amütsan-ah. Khüzü mejak ju athrürü

khim khiakshe tokihchoh. Thüri thsükhi ching athrungkhi amütsan thsüte khüzü hü ju phit-a she lakchoh. Hojuju-athüri kulukhukshu tunglimnü mungshi mungthute yukjihte lakhiah.

KUTO TÜSHO SHUHYI:

Kuto le Shuhyi yo tokihkhi ju khüzü le chi-i ku tokihkhi nangte ahihpe müngü, tüshe harü jushe amütsan thsükhi lachoh. Kuto amütsan kiulung ching athrungrü yungsho shihjimrü. Tüsho Shuhyi ju romüzahkhi nangte kolahkochirü amütsan thsükihchoh

WÜHJAPUJA TOKIHKHIPO:

Aliperü triangshih, mihtsürü trungtrung, mihtsürü ku, V- nangte sang tüpiak, harüju wühjapuja lakhi yungsho müzhaachihkhukhi mütsan thsüchoh. Anyi tüsho chinyingpo ju sühmüh yungsho kiochihsorü mütsan thsüte lachoh.

SHIHTSAN:

Sumi polong shihtsan ju latsühlayung tüsho thünyo langkhijhrü yam ching thürüng-a zote lachoh.

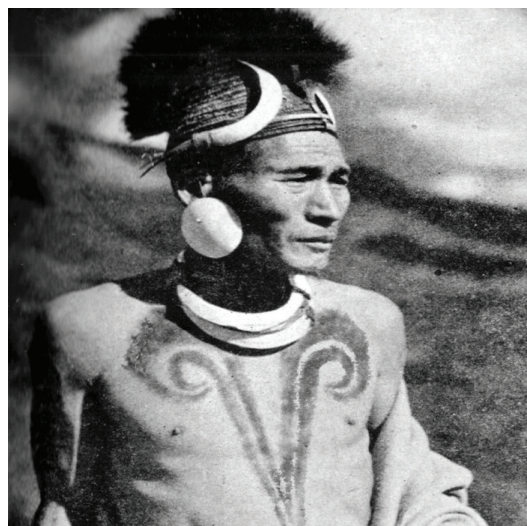
KIKLOKIKYI YAK:

Kiklokikyi yakpojukhim tüsho rungthsünpo khiak thsükihchoh. Trük alala nü puhthsüthsü hing rungpo

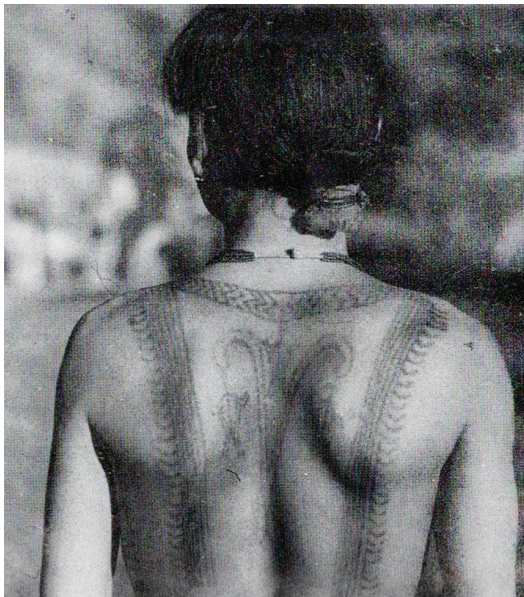
junü kiakchoh. Trükshihpo lüptükhi nükhim tüsho rungthsün yak junü nyihpe trük mütsanmükhi shihchoh.

YAKTOKHI:

Kiklokikyi yakpoju pang khiak yaktokihkhi chingshe ngüchoh. Khürü Nagarü trükpo nü-a junangte yak mütochoh. Yaktokihte larüpoju, Konyakrü, Changrü, Phomrü, Khamniunganrü, Pochuryrü, Aorü, Sangtamrü tüsho Yimkhiungrü trükpo-ah. Trük apan puhlungkiki pangkhiak puhmütsan lakhi ching yaktokihkhi yakli ju ngüchoh.

Yaktokihkhiju amütsan ahihkhüh lachoh. Khürü rukkhühnü amütsan lakhi tümü thsungkhiak yaktote lachoh tüsho athrürüponü yaktote lakhiju ponungrü kiochihkhi ching mükupte lakhinü akukkhi thsampah

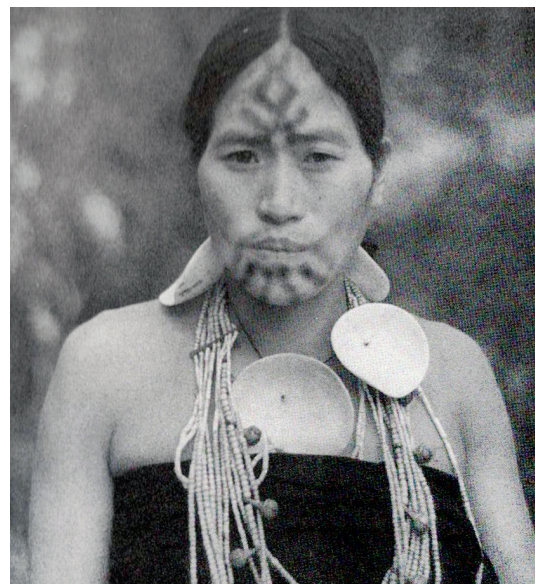

jihkhiruk tokihchoh. Küyimki athrürü azürüpo kamkhiungpah thürithsükhi ching shihcham lupa, tüsho arü rhangtung ching mütsan thsükhi nangte yaktokihkhi ju lachoh. Khunung khürü ching-a ku lukhukshu nü ju mirokhiak yaktokih jihte lakhiah. Ju kiphahkhi ching akuk ngürü püpü porü jushe jakkhiak yungte khüh khiak yungsho pang khürü khiak amüstan thsüte yaktokhi ju lah.

Yaktokihkhi ju atungto münchipo, akuk ngükhi tüsho poto ching akheyukrünü mütsan thsüte ahorichoh. Khürü thsungkhiak ju poto wühkhe yungsho trükshihpo rukkhüh lakhi mütsanmükhipü amütsan thsüchoh. Khiaküshe ashelomi ching wulungchoki peyukshihpü

thsungkhiak kinte lakhi ching yaktokihte lachoh.

Aliperü thsungkhiaknü yaktokihkhiju ahihpe rhangtung amüyung khiante lachoh. Trük khürü chingju aliperü kam khiungkhi nü yaktokih jihchoh. Khürü trük ching-a aliperü yamkhün thsüshu tüsho perü kamkhi mütsan

thsüte yaktokih jihte lachoh. Yaktokihkhi nü mütüm shiwühpo atungto thsüte khüzü nü matrünthsü shihpü thsungkhiak-ah.

Jumonü tokihtorakhi aphu alalaju Nagarüpo rhangtung ching amütsan ato late arükhiah. Jutürü limro chingnü münchi ato tüsho arü tükiak shuha ahorite arükhi mümihte lah. Ha tokihte lakhi junü Isa jipürüpo rhangtung

limroyo sükte anyikhitkhi ching alüpe
thsüte arung ato ngüchoh.

THÜYUPÜM ASOPO

1. Tokih : tümükhüh khiak amütsan tsükiikhhi.
 2. Latsühlayung : Lalim suhtahte lakhi.
 3. Wühjapuja : mih alü alü kamkhi.
-

SUSU THSÜPE

A. Akiokhi po alojang:

1. Nagarünü tümü ju rukkhüh tokikhhi Nagaland ching ngücho?
2. Tümü thsükhhi chi tokikhhi ju Nagarü thsungkhiak atungto tüchole?
3. Küju wuhnu tokikhhi ju Nagaland ching atungtope thsüte nünü ngüchole?
Küchingnü ha wuhnu mejak yungsho akhi ju ngüchole?
4. Tümü amütsan khüzü tokihcho? Shepü ju lang Khüzü hü lak yihpü mülü lale?
5. Kü chingnü kiklokiki yakpo Nagaland ching tokikhhi ngüchole?
6. Kürü trüknü yaktokhi ju ahorichole?
7. Tümü ju athrürü yaktokhi thsungkhiak rukkhüh mütsan thsükhiale?
8. Tümü ju aliperü yaktokhi thsungkhiak rukkhüh mütsan thsükhiale?

B. Khishakkhi tükiak aye shihang:

a. Thüyam ajuh yungsho chiku sang	a. Ponungrü thsambah ngükhi nangte khiak thsükiikhhi
b. Athrürükhiak yaktokikhhi	b. Thünyo langkhi jührü.
c. Aliperü triangshih	c. Mulungtokhi, sühmühlakhi tüsho athrungkhi mütsan thsüchoh
d. Yapkiu mükamte rikiangpung	d. Müngühmühi thsungkhiak mütsan thsükhhi.
e. Khüzü tokikhhi.	e. Mihtsürü yo rhangtung amüyung.
f. Aliperü yaktokikhhi amütsan	f. Konyakrü kiulungthsürü yungsho kiulung zorü

C. Tükte akhiuhkhi ching amütsan thsüang:

1. Aliperü pangkhiak küching küching she yaktokihkhi ju.
 - a. Anyihpe ju anünürü kamkhinü.
 - b. Anyihpe ju athrungrü yamkhünrü thsükhinü.
 - c. Anyihpe ju yaktokihrü tsührü thsükhinü.
2. Nagarüpo kürüju jak yungsho athrürü khühkhiak yaktokih jihte lacho.
 - a. Api nü küyimki kiochihkhi ching ku lupanü yungsho thüri thsülong pepanü
 - b. Api nü küyim ki niuperü lupanü
 - c. Api nü küyimki kiulung zorü kampanü
3. Khüzü tokihkhi ahihpe ngüte lakhi ju
 - a. Kiulung zopuh yam tüshokhimkhiak
 - b. Kiulung zopuh, khiang, kiulung chipi tüsho athrürü khim khiak
 - c. Alarü mihtsürü yam alalakhiak
4. Nagarü poto müngühmühi mütsan thsükhipo ju
 - a. Shuhyi, Khüzü tüsho lün yaklipo.
 - b. Lün yaktokihkhi yakli aliperü khüh khiak.
 - c. V- Sang tüpiak nangte sangkhimkhi, mihtsürü trungtrung, aliperü trengshih.
5. Thüyam kukhiak, khiang, kiulung chipikhiak rhükkihkhi
 - a. Akhamshihpü thsungkhiak yanco mokihte lakhi.
 - b. Arükhiak lakhi atungto amütsan thsükhü.
 - c. Kiulungrü lakhit huhachihkhi.

D. Nagarü jipü yam thsüpah jukhiak nünü mülungkhi tokih jihang. Tümüthsükhü nünü ju tokihkhea yungsho thsükihkhianü thanakjang.

E. Amükhiah ju alala thsungkhiaknüangükhukpü kuklah tüsho junanagte hashua Nagarüpo ahihpe amükhiah ngükhampahle lah. Nüsa trük ching amükhiahrü khürü lakhi amütsan tünkhiak tokihpü nü kilim jihtote lümang. Aruk ju thsakhampitpah nünü hoju thsakhampü thsüte küte mokhitkhia tüsho hoju tümü amütsan lanü jutünkhiak tüshihte thrütjang. Nünü nüsayo kheshak chingshe hoju ju ahuhpü kuklah

F. Thrütlün (essay) jua tümükhüh thiyutung yungsho yumük khürü tünkhiak thrützüthrüttokhi-ah. Junü yumük tünkhiak shakliak jihchoh tüshe junü athrütrü lümkipho jushe juchingnü mütsanchoh. Amülü thrütlün ching jua mungji mahsam thsüte lachoh:

- Atanyu (Introduction): Hachingnü yumük tünkhiak mükhiahshihchoh.
- Pangphulung: Nünü hachingnü yumük tünkhiak thrütlün thrütkhi ching nü lümkipho thakhuklah.
- Akhiamyu: Hachingnü yumük tünkhiak ju thalote akhik thsüjihpe-ah. Haju ju nüyo thrütlün-yo akhiampe lapah.
Ha hote thrütlün thrütpe ching arung jihkhukpah.
- Nüyo thrütlün thrütchoki yumük jihpü thsüte tümih.

Apolim jihlaha thrütlün thrütkhi amütsan-ah:

Yumük:

I müyamrü atsütakpe

Müyamrü atsüpo jua Thrünpuhrü yo müngühmühi-ah. Müyamrü atsütak hote rhangtung amüyung thünyinachihte lachoh. Inü I müyamrü ki, müyamrü atsütakte ajipü thsüte lakhi jua I kuhikhite atsütakkhi khülang-ah. I müyamrü atsütak lke jua azükinü müyamrü atsü lakhiah tüsho azo yante chingkihachihkhi ju alü-alü ato kam. Ike tükiak asühpü tüsho mülung tukthsü kim alala chingshe rukkhüh lakhiah. Inü I müyamrü hote yihnüpu kim ching rungachihkhi tünkhiak mükhiahte thakhuklah.

I müyamrü jua azhihayihrü tüsho kukhiuk ayukrü khülang she-ah. Api jua akhepü ching shekhite tsülah tüsho kam-apan isayo kheshak ching akuk ngürü polung apilang akhuhpe ching akhiukchoh. Tüshe junü-ahte küyimkishe mükükhiangchoh. Apinü I kilim rungte akhepung chingshe tsütakte akheshihpü tütsukchoh. Shenü shenü shorurushe api jua alalanü müzhochoh. Inü ike müyamrü atsütakpe lakhikhiak kamruhroro junangte lapü thsungkhiak tamkhüntamnüte laho. Isanü shepü shepü khiak thsüthsüshe müyamrü lakhi amütsan alü ju mükhiahte lape-ah.

Thsülukthsüripe: Harü yumük tünkhiak thiyupüm 150 nü thrütlün thrütjang. (Thsangyurü hote akherüpo kilim mokhitkhukshihpü thsüte yumük ju ahikhüh jihpe-ah).

- Jipü yakli khiak kinjihpe
- Nagarü thsungkhiaknü Hornbill tünkhiak amütsan lakhi.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"